

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української та зарубіжної літератур

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Мельник Н. Г.

Протокол № _____

« ____ » _____ 2022 р.

Реєстраційний № _____

« ____ » _____ 2022 р.

РЕЦЕПЦІЯ ОБРАЗУ РОКСОЛАНИ В УКРАЇНСЬКІЙ І
ЗАРУБІЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ

Магістерська робота студентки
факультету української філології
групи УАФМ-17
другого (магістерського) рівня
спеціальності 014.01 Середня освіта
(українська мова і література)
додаткової спеціальності 014.02 Середня
освіта (мова і література (англійська))
Сухіни Лесі Миколаївни

Керівник: доктор філологічних наук, професор
Дмитренко В. І.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

Члени ЕК _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

Анотація

Сухіна Л. М. Рецепція образу Роксолани в українській і зарубіжній літературі XIX–XX століть. Кривий Ріг. 2022 р. 99 с.

У магістерській роботі на прикладі образу Роксолани розкрито зміст понять «вічний образ» і «світовий образ». Досліджено особливості рецепції цього образу в українській і зарубіжній літературах. У роботі глибоко й усебічно проаналізовано образ Роксолани, відтворений митцями XX–XXI століть. Увага акцентується на інтерпретації образу в історичних романах українських письменників XX століття О. Назарука та П. Загребельного, а також на повісті Ю. Винничука «Житіє гаремное», що представлений у формі щоденника Роксолани, романі у віршах М. Балашової «Вінок Роксолани», історично-пригодницькому романі О. та Т. Литовченків «Кинджал проти шаблі». Із творів зарубіжних митців образ Роксолани детально розглядається в романі французького митця Алена Паріса «Останній сон Сулеймана». Проведений аналіз дав можливість дійти до висновків, що доля Роксолани у художніх творах письменників різних країн мала варіативність рецепцій – європейську, турецьку та українську. Для українців Роксолана продовжує бути для втіленням краси, розуму й сили духу – саме тих рис, які дозволили їй вистояти на чужині й не зламатися духовно, а також зробити свій внесок в історію українського та турецького народів.

У роботі зазначено, що поява нових творів, у яких репрезентовано нові інтерпретації образу Роксолани, свідчить про те, що інтерес до видатної українки не зменшився, а посилюється, а кожен митець по-своєму створює образ цієї історичної особи.

Ключові слова: вічний образ, світовий образ, патріотизм, боротьба за існування, гармонійність.

ABSTRACTS

Sukhina L. Reception of the image of Roksolana in Ukrainian and foreign literature of the XIX-XX centuries. Kryvyi Rih. 2022. 99 p.

In the Master's work, on the example of the image of Roksolana, the content of the concepts of "eternal image" and "world image" is revealed. The features of the reception of this image in Ukrainian and foreign literature are investigated. The work deeply and comprehensively analyzes the image of Roksolana, reproduced by artists of the XX-XXI centuries. Attention is focused on the interpretation of the image in the historical novels of Ukrainian writers of the twentieth century by O. Nazaruk and P. Zahrebelnyi, as well as on the novel by Y. Vynnychuk "Life of the Harem", which is presented in the form of Roksolana's diary, the novel in verse by M. Balashova "Roksolana's Wreath", the historical adventure novel by O. and T. Lytovchenko "Dagger against Saber". Among the works of foreign artists, the image of Roksolana is considered in detail in the novel of the French artist Alain Paris "The Last Dream of Suleiman". The analysis made it possible to come to the conclusion that the fate of Roksolana in the works of literature of writers from different countries had a variety of receptions - European, Turkish and Ukrainian. For Ukrainians, Roksolana continues to be the embodiment of beauty, intelligence and strength of spirit - the very features that allowed her to withstand in a foreign land and not to break spiritually, as well as to contribute to the history of the Ukrainian and Turkish peoples.

The master's work notes that the emergence of new works, which represent new interpretations of the image of Roksolana, indicates that the interest in the outstanding Ukrainian woman has not decreased, but increased, and each artist creates the image of this historical figure in his own way.

Keywords: eternal image, world image, patriotism, struggle for existence, harmony.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Теоретичні аспекти вивчення традиційних образів у світовій літературі	
1.1. Розвиток поняття «світовий образ» в українському та зарубіжному літературознавстві	9
1.2. Своєрідність інтерпретації Роксолани як світового образу в українській та зарубіжній літературах.....	14
Висновки до першого розділу	19
РОЗДІЛ 2. Осмислення образу Роксолани в українській та зарубіжній літературах	
2.1. Рецепція образу Роксолани та особливості її характеротворення в історичних романах О. Назарука та П. Загребельного.....	21
2.2. Відтворення долі Роксолани українськими письменниками ХХІ ст.	49
2.3. Образ Роксолани в романі Алена Паріса «Останній сон Сулеймана»	69
Висновки до другого розділу	81
ВИСНОВКИ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	97

ВСТУП

Образ загадкової правительки Османської імперії Роксолани (української полонянки Анастасії Лісовської) впродовж багатьох епох хвилює не одне покоління: змушує істориків заглиблюватися в тогочасні архіви, надихає прозаїків та поетів на написання літературних творів, спонукає кіномитців знімати фільми про незвичайну жінку. Цій слов'янці вдалося те, чого не вдавалося жодній жінці Османської імперії: вона стала володаркою серця грізного султана Сулеймана, змусила його відступити від багатьох суворих правил, поряд із ним брала активну участь у правлінні державою, займалася благодійництвом, тобто не обмежувалася рамками гаремного життя, яким жили жінки в Туреччині. У жорстокому мусульманському світі з'явилося зовсім не типове для того часу явище – жінка-діячка, яка не тільки розважала чоловіка, задовольняючи його примхи, а була майже рівноправною з ним особистістю, що суперечило канонам ісламу. Чужинка, яка стала правителькою, викликала здивування, ненависть і водночас захоплення тогочасного суспільства.

Її вважали чаклункою, яка причарувала султана, ненавиділи й боялися турки, європейці ж, навпаки, захоплювалися її красою та мудрістю, дивувалися силі її впливу на незламного й грізного Сулеймана, який зумів підкорити більшу частину християнського світу. Образ Роксолани став легендарним, як і образ славної Марусі Богуславки, героїні народної думи, що також потрапила в полон, проте не забула ні християнських звичаїв, ні рідної мови, ні рідної землі. Історія дівчини, яка визволила турецької неволі полонених козаків існує тільки в народній думі, не маючи документальних підтверджень. Але про Роксолану – Анастасію Лісовську з міста Рогатина – збереглися архівні документи, які засвідчують реальність цієї історичної особи, що стала не просто окрасою гарему, улюбленою жінкою султана, а його законною дружиною, що була поруч із Сулейманом більш ніж 35 років і залишила значний слід в історії Османської імперії.

Як зовні непримітній жінці вдалося підкорити серце жорстокого володаря Османської імперії, яким був її шлях від рабині-полонянки до грізної володарки Хасекі Хуррем-султан, що значно вплинула на хід історичних подій? Саме ці питання й досі хвилюють як істориків, так і митців, що намагаються знайти розгадку таємниці Роксолани.

Тема Роксолани здобула широке висвітлення у вітчизняних і зарубіжних історичних та художніх джерелах. Цей образ привертає увагу істориків та митців з давніх часів, він став легендарним.

За більш ніж 500 років, які минули з часу її смерті, про неї було написано безліч художніх творів, знято чимало фільмів, у яких важко впізнати реальну Хуррем-султан. Адже кожен митець бачив її образ по-різному, тому й відтворював його відповідно до своєї уяви. Але незаперечним фактом залишається те, що ця жінка, безумовно, була сильною особистістю, яка змогла, пройшовши складний шлях в умовах султанського гарему, здобути прихильність султана Сулеймана, відтіснити від нього інших жінок, досягти високого рівня влади, домогтися того, щоб престол перейшов до їхнього сина Селіма.

Актуальність дослідження. Історичний образ Роксолани став відомим у всьому світі, через те в мистецтві (а насамперед у літературі) спостерігаємо низку художніх рецепцій її долі й особистості. Список творів про цю непересічну українку постійно поповнюється. Ураховуючи це, є потреба проаналізувати твори, присвячені цій неординарній особистості, й скласти цілісну характеристику Роксолани як літературного образу на матеріалі художніх творів українських і зарубіжних авторів, які зверталися до цього образу у своїй творчості.

Обрана нами тема, безумовно, є актуальною, оскільки в роботі буде розглянуто особливості художньої рецепції образу Роксолани комплексно в діахронному й синхронному аспектах, як в українській, так і в зарубіжній літературах, з урахуванням найновіших тенденцій літературознавчої думки в аспекті антиколоніального дискурсу, що також є актуальним сьогодні.

Наукова новизна магістерської роботи полягає в тому, що в роботі проаналізовано найновіші художні твори, які різнобічно презентують образ Роксолани як світовий. Проаналізовано трактування образу як українських, так і зарубіжних митців кінця XIX–XXI століть. Це дозволило відтворити цілісний образ легендарної особистості на матеріалі сюжетно-образного контенту творів про Роксолану, а також з'ясувати відмінність у висвітленні образу головної героїні митцями різних країні часових періодів.

Об'єктом дослідження є художні твори, у яких інтерпретується образ Роксолани: історичні романи Осипа Назарука та Павла Загребельного, Тимура та Олени Литовченків, М. Балашової, Ю. Винничука, А. Паріса.

Предметом дослідження є особливості рецепції образу Роксолани українськими й зарубіжними митцями з давнини до сучасності.

Мета роботи – проаналізувати особливості створення образу Роксолани в українській і зарубіжній літературі, визначити особливості інтерпретації світового образу володарки Османської імперії письменниками різних країн.

Мета передбачає виконання таких **завдань**:

- визначити сутність поняття «світовий образ»;
- розглянути особливості інтерпретації образу Роксолани в українській і зарубіжній літературах;
- проаналізувати твори української літератури XX століття, в яких центральним є образ Роксолани;
- дослідити рецепцію долі Роксолани в сучасних українських прозових постмодерних романах;
- з'ясувати своєрідність творення образу відомої українки в зарубіжній літературі;
- довести актуальність образу славної українки в час самоствердження української національної свідомості.

Методи дослідження. У магістерському дослідженні будемо спиратися на порівняльно-типологічний метод аналізу різних творів, що дає змогу

виділити спільні та відмінні риси в образі Роксолани, а також зробити узагальнення щодо образу Роксолани як коду національної героїні в сучасній літературі.

Дослідження проведено на значному фактичному та художньому матеріалі текстів, які репрезентують образ Роксолани – легендарної правительки Османської імперії.

Апробація роботи. Результати магістерської роботи були апробовані під час виступу на XX Всеукраїнській науково-практичній конференції імені Віктора Ужченка «Образне слово Луганщини», присвяченій 100-річчю від дня заснування державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (17–18 грудня 2021 р.), а також на Міжнародній науковій конференції молодих українців «Українська культура має силу» (2022 р.) у Польщі.

Практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що матеріал дослідження може бути використаний у подальших дослідженнях цієї проблеми літературознавцями, студентами-філологами, а також учителями й учнями загальноосвітніх закладів. Крім того магістерська робота може бути використана під час підготовки до лекцій, практичних занять, уроків з історії української й зарубіжної літератури.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів і списку використаних джерел з 30 позицій.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТРАДИЦІЙНИХ ОБРАЗІВ У СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1. Розвиток поняття «світовий образ» в українському та зарубіжному літературознавстві

У сучасному літературознавстві поняття «світовий образ» та «вічний образ» має декілька трактувань. «Вічним» називають образ, який набуває загальнолюдського значення, виходить за межі літературного твору, навіть за межі своєї епохи. Прикладами можуть бути Прометей, Дон Жуан, Гамлет, Мазепа, Ромео і Джульєтта, Фауст і т. п.

Ці образи не втрачають актуальності упродовж століть. Вони по різному інтерпретуються у художніх творах митців, а також у інших видах мистецтва. Їхні імена стають загальними назвами, часто вживаються в ролі епітетів, вказують на певні риси людини або літературного персонажа.

Вічні образи виникають на конкретному історичному підґрунті, проте втілюють постійні колізії людської історії, закарбовують істотні риси людських характерів, концентрують у собі одвічні шукання сенсу буття, що й зумовлює звертання до них у подальшому.

Українська література також має свої «вічні» образи, які порушують важливі проблеми людського буття: образи Бояна, Ярославни, Байди, козака Голоти та ін.

У «Літературознавчому словнику-довіднику» вічні образи трактуються як «образи, які за глибиною художнього узагальнення виходять за межі конкретних творів та зображеної в них історичної доби...» [8, с. 138].

У сучасному літературознавстві існують різні погляди на цю проблему. Наприклад, літературознавець О. Шевчук, з'ясовуючи сутність понять «вічні сюжети та образи», «світові сюжети та образи» і «традиційні сюжети та образи», наголосила на «нерівномірності функціонування сюжетно-образного матеріалу в літературі різних часів і народів». На її думку, ці поняття не є ідентичними, оскільки між ними є певні відмінності. Дослідниця

стверджує, що терміни «вічні», «світові» і т. д., акцентуючи просторово-часову універсальність функціонування таких структур, не зовсім точно відображають сутність даного аспекту міжлітературних взаємодій і достатньо умовні [30, с. 101].

Такої ж думки дотримується й дослідниця М. Франчук, яка підкреслює: «Ми приєднуємося до думки тих дослідників, які стверджують, що терміни «вічні», «світові» і т. п., акцентуючи... універсальність функціонування таких структур, не завжди точно відображають сутність цього аспекту міжлітературних взаємозв'язків і достатньо умовні» [25, с. 153].

Літературознавець О. Червінська наголошує: «Образи-персонажі літературного походження – це лише різновид традиційних образів узагалі, які сягають і античної міфології, і фольклору, і святого письма, і конкретних літературних першоджерел. Деякі з них такі постійні в художній практиці різних епох, що дістали термінологічну позначку «вічних» [29, с. 151].

Історичні образи-персонажі теж стають вічними, оскільки їх продовжують відтворювати літератори у всі часи світової історії, саме тому О. Червінська наголосила: «На відміну від інших, художні образи історичного походження – вертативні (вони колись реально існували), в чому й полягає їх найважливіша диференційна ознака» [29, с. 152]. Вона наголосила, що традиційний образ «виникає насамперед як явище національне» [29, с. 153].

Дослідниця О. Шевчук, поділяючи точку зору О. Червінської, стверджує, що «у звичному процесі традиціоналізації образу історичної особи бувають і винятки. Один із них стосується постаті Роксолани (1505 – 1561) – дружини турецького султана Сулеймана Пишного» [30, с. 101].

Отже, традиційний образ може вийти за рамки національного явища й стати вічним (актуальним у всі часи) й світовим (той, який функціонує в літературах різних народів).

Поділяючи точку зору О. Шевчук щодо понять «вічний образ», «світовий образ», «традиційний образ», можна зробити висновок, що не кожний традиційний образ набуває статусу образу світового, а, тим більше, – вічного. Отже, образ історичної особи, створюваний різними авторами в різні періоди розвитку літератури – це передусім образ традиційний, а вже потім, залежно від ступеня поширеності і тривалості функціонування, – світовий, вічний.

Вічні образи, як правило, характеризуються такими особливостями: змістова ємність, невичерпність сенсу, висока художня цінність, здатність долати кордони епох і національних культур, незмінна актуальність.

Для них притаманна полівалентність – висока здатність поєднуватися з іншими системами образів, брати участь у різних сюжетах, вписуватися у змінні обставини, не втрачаючи своєї ідентичності; вони перекладаються мовами інших мистецтв, а також використовуються в мовах, філософії, науці, тобто широкий спектр поширення.

Зазвичай вічні образи виступають як знак, символ, міфологема (тобто згорнутий сюжет, міф). У ролі вічних образів можуть виступати образи-речі, образи-символи (хрест як символ страждань і віри, серце як символ любові, символи з легенд про короля Артура: круглий стіл, чаша святого Грааля), образи хронотопа – простору і часу (всесвітній потоп, Страшний суд, Содом і Гоморра, Єрусалим, Олімп, Атлантида. Але головними є образи-персонажі. Джерелами вічних образів стали історичні особи: Македонський, Юлій Цезар, Клеопатра, Наполеон та інші; персонажі Біблії (Адам і Єва, Змій-спокусник, Ной, Мойсей, Ісус Христос, Понтій Пілат; античних міфів (Зевс – Юпітер, Аполлон, музи, Прометей, Одиссей, Пенелопа, Федра, Едіп); персонажі казок інших народів (Ходжа Насреддін, Зігфрид, баба Яга), персонажі літературних казок (Попелюшка, Снігова королева, Мауглі), персонажі романів (Дон Кіхот, Санчо Панса, Беатріче, Робінзон Крузо; драматичних творів (Ромео і Джульєтта, Гамлет, Отелло, Кассандра, Тартюф).

Вічні образи використовували різні автори, зокрема образ Прометея використовували Есхіл, Боккаччо, Кальдерон, Гете, Байрон, Шевченко, Леся Українка та інші.

Часто вічні образи виступають як парні: Адам і Єва, Данте й Беатріче, Ромео і Джульєтта, Отелло і Дездемона або ж репрезентують певні фрагменти сюжету (боротьба Дон Кіхота з вітряками, розп'яття Христа, казкове перетворення Попелюшки тощо).

Вічні образи стають особливо актуальними в умовах бурхливого розвитку постмодерної інтертекстуальності, зараз, в умовах розвитку постмодернізму, інтерес до вічних образів не зникає, навпаки, викликає інтерес у дослідників, змушує замислюватися над різними проблемами тощо.

Дослідниця В. Біляцька наголошувала, що в структурі художнього твору важливу роль відіграє той образ-персонаж, який здатний задовольнити потреби сучасності в ідейному, філософському, психологічному та художньому планах, стає «ядром» художньої структури [3, с. 7].

Таким вічним образом вважається Роксолана – реальна історична особа, яку знали в Європі й за її межами, легендарна особистість, про яку й до цього часу говорять із повагою, нею захоплюються, складають вірші й пишуть романи.

Образ Роксолани – Анастасії Лісовської – доньки священика з українського міста Рогатина, яка, потрапивши в полон до турків, пройшла шлях від полонянки до султанші, можна сміливо назвати світовим і вічним водночас, оскільки він продовжує хвилювати людство впродовж багатьох століть.

Анастасія Лісовська виявилася незвичайною бранкою. Вона зуміла стати єдиною дружиною султана Сулеймана, всупереч османським традиціям. Роксолана була вродливою, мала неабиякий розум, володіла кількома європейськими мовами. Завдяки своїм розумовим здібностям вона здобула прихильність султана, зуміла заслужити не тільки фізичну любов, але й повагу до себе, згодом їй було дозволено те, що суворо забороняв

іслам: ходити з відкритим обличчям, позувати художникам, які писали її портрети.

Окрім того, жінка швидко увійшла в політичне життя тогочасної Османської імперії, давала поради самому Сулейману, який відзначався доволі суворим характером і гострим розумом, могла навіть перебувати поряд із ним, коли він приймав послів інших країн, чого не дозволялося жодній жінці. Ю. Кочубей про це сказав: «Все це відбувалося на Сході, де в суспільстві жінці відводилася чітко визначена роль, що виключала втручання в державні справи» [17, с. 46].

Усупереч традиціям і обставинам Роксолана здобула авторитет у тогочасному світі завдяки тому, що «стала відомою європейським політикам і літераторам ще за свого життя» [17, с. 46].

В. Біляцька наголошує, що Роксолана є не просто відомим, вічним образом, а метатипом пам'яті культури. «Художній метатип – явище широко розповсюджене, що привертає увагу письменників як синтетичними, так і аналітичними можливостями» [3, с. 7].

Прототипом для творення метатипу може бути визначна особистість у світовій історії, культурі чи науці, а також початковий художній образ, орієнтований на філософське узагальнення. Дослідниця В. Біляцька зауважує: «Це узагальнення пояснює ті чи інші тенденції в розвитку світової чи національної історії культури, що зберігають пам'ять про них у формі образу-знака... Метатип в конкретному творі є носієм і оцінки, і визначення, і вказівником ланцюга зв'язків і відношень [3, с. 9].

Отже, образ Роксолани став метатипом для написання історичних творів різних жанрів. Звертаючись до образу легендарної жінки, автори намагалися відтворити умови життя славетної українки, розкрити своєрідність її характеру та розкрити її таємницю. Тому й через кілька століть після її смерті з'являються як художні твори, так і екранізації фільмів, присвячені цій неординарній особистості, що залишила гідний слід в історії українського народу.

1.2. Своєрідність інтерпретації Роксолани як світового образу в українській і зарубіжній літературах

Роксолана як історична особа стала відомою в усьому світі. Її неординарність, самобутність, харизматичність приваблювала митців упродовж багатьох віків, тому й у художній літературі цей образ набув значення світового. Підтвердженням цього є багато творів різних жанрів, написаних прозаїками та драматургами: трагедія Габрієля Буніна «Султанша», трагедія «Сулейман» Просперо Бонареллі делла Ровере, а також романи про цю незвичайну жінку, створені французькими авторами.

У XVII–XVIII століттях, уже після смерті Роксолани, вона стає героїнею творів не тільки французької, а й інших літератур. Лише в XIX столітті її образ привернув увагу українських письменників. Серед творів, написаних українськими літераторами, були такі: драма Г. Якимовича «Роксолана», історична повість «Роксолана, или Анастасия Лисовская» М. Орловського. У XX столітті до цього образу звернулися українські письменники О. Назарук, Л. Забашта, М. Лазорський, П. Загребельний, Тимур та Олена Литовченки, М. Балашова, Ю. Винничук, а також французький прозаїк А. Паріс.

Варто зазначити, що бачення й розкриття образу Роксолани в літературі є індивідуальним, на це впливали як історичне трактування образу, так і літературні традиції країни, у якій жили письменники.

У західноєвропейській літературі до образу Роксолани, простої слов'янки, жінки, яка змогла підкорити суворого й непохитного поборника ісламу Сулеймана, що нещадно боровся з християнами, є неоднозначним. Її вважали чарівницею, що привабила султана, й саме цим пояснювали її вплив на чоловіка та владу над ним. Такі оцінки Роксолани лягли в основу художніх концепцій її образу в зарубіжній літературі.

Історик Є. Крамар наголосив: «При всьому цьому Роксолян у душі не любили, її ненавиділи й позаочі всіляко ганьбили, скрізь говорили про

підступність» [18, с. 157]. Таке ставлення до відомої особистості знайшло відображення в багатьох французьких творах XVI–XVII століть, зокрема П. Бонареллі, Ж. Мере, Ж. Расіна, де Роксолану змальовують як честолюбну жінку з непростою долею. О. Дерменджі, досліджуючи трактування образу Роксолани в європейській літературі, акцентував увагу на тому, що у XX столітті «традиційний сюжет у творах Л. фон Захера-Мазоха («Жорстокі жінки»), Й. Тралова («Роксолана»), К. Клемент («Султана») ...знає різноманітних формозмістових трансформацій [11, с. 11]. Аналізуючи зміни в змалюванні образу Роксолани XX століття, він підкреслив, що у творі Л. фон Захера-Мазоха Роксолана постає «звабливою деспоткою» [11, с. 11].

У критичній літературі образу відомої українки також приділено чимало уваги, її образ аналізували багато літературознавців, серед них і О. Дерменджі у науковій роботі «Особливості інтерпретації постаті Роксолани в європейських, турецьких та українських джерелах», а також у дисертації «Трансформації сюжетів та образів у художній літературі (на матеріалі творів про Роксолану)», у яких провів ґрунтовне дослідження образу Роксолани на матеріалі літературних творів західноєвропейських, українських та турецьких авторів.

О. Дерменджі виокремлює три варіанти інтерпретації її образу: західноєвропейську, українську й турецьку. На думку О. Дерменджі, «становлення традиційного сюжету й образу Роксолани в річищі західноєвропейської літератури відбулося у творах італійських та французьких драматургів XVI–XVII століть П. Бонареллі, Ж. Мере, д'Алібрі, Ж. Расіна, де закріплюється уявлення про Роксолану як честолюбну жінку з трагічною долею» [11, с. 11].

Суть української інтерпретації в тому, що Роксолана є «дівчиною з народу, його високоморальний представник. Вона красива і розумна, щира у почуттях, головне завдання її життя – допомога батьківщині» [11, с. 10].

Варто зазначити, що українське красне письменство змальовує цей образ як позитивний, оскільки традиційно вважається, що Роксолана є

втіленням чеснот українського жіноцтва, його кращих рис характеру, як жіночність, природний розум, жага до знань, патріотизм, турботливість тощо. Така репрезентація образу відомої українки превалює у вітчизняній літературі.

Дослідниця О. Червінська зазначила, що «Роксолана – як традиційний історичний персонаж – постала передовсім як явище не національне, а інтернаціональне. Це один із тих нечисленних винятків у процесі традиціоналізації образу історичної особи» [29, с. 154].

Ю. Кочубей у статті «Доля, образ, символ (Роксолана в літературах Європи)» подає огляд творів українських та зарубіжних письменників, які зверталися до змалювання великої султанші, тлумачили її образ відповідно до своїх уявлень. Він наголосив, що образ Роксолани є вічним, тому що інтерес до нього не згасає, через те до образу цієї жінки доволі часто звертаються письменники впродовж кількох віків. Дослідник наголошує, що Роксолана як людина жила в складних умовах, тому й змушена була постійно боротися за своє існування, але не піддалася долі, а протистояла їй: «Олександра Лісовська стояла перед екзистенційним вибором сама й зуміла подолати долю (fatum), взяла гору над нею за нелюдських несприятливих умов. Саме через це, на нашу думку, образ Роксолани набуває універсальності, і завдяки цьому вона знову і знову привертає до себе авторів не тільки в рідній країні, а й за її межами» [17, с. 51].

Найбільш глибоко, на нашу думку, в українській літературі образ неперевершеної Хуррем розкрив Павло Загребельний в однойменному романі «Роксолана» (1980). Цей історичний твір був названий Ю. Кочубеєм, знавцем світової роксоланіани, «найзначнішим художнім утіленням образу славетної українки» [29, с. 106].

Після появи цього роману з'явилися історичні твори Л. Забашти, М. Лазорського, М. Балашової та інших, які теж розкривали образ відомої українки, підкреслюючи позитивні риси цієї жінки.

Дослідниця В. Біляцька, яка аналізувала роман М. Балашової «Вінок Роксолани», відзначила: «Розум, краса, талант Роксолани утвердилися в житті тодішньої Османської імперії й до сьогодні залишаються великою таємницею й предметом дискусій і неоднозначних оцінок дослідників багатьох поколінь» [4, с. 219]. Вона акцентувала увагу на тому, що цей образ став символом патріотизму й незламності українського народу: «Головна героїня твору втілює найкращі риси українського характеру: волелюбність, яку ніхто не зміг зламати; материнство, адже заради дітей вона прийняла віру, вболівала за кожного з синів, боролася за відміну закону Фатіха; патріотизм, заснований на вірі наших пращурів, звичаях та традиціях» [4, с. 226].

До аналізу образу Роксолани зверталися й інші літературознавці-дослідники О. Барабанова, Н. Зборовська, Ю. Євтушевська, В. Разживін, Т. Хом'як та інші.

У турецькій інтерпретації образ Роксолани представлений найменшою кількістю творів. Першим став роман Тургана Тана «Хюррем Султан» (1937). У цьому творі, як зазначає О. Дерменджі, «відбулася повна націоналізація сюжетних колізій. Зник орієнтальний екзотизм, властивий західноєвропейським та частково українським художнім візіям... Роксолана постає вродливою, надзвичайно розумною, хитрою інтриганкою, яка скеровує вчинки закоханого в неї чоловіка-султана» [10, с. 12]. Автор інтерпретує постать Хюррем Султан в аспекті історичного явища, яке не було типовим для мусульманської держави, – жіночого султанування, яке спричинило негативні вчинки героїні: прагнення влади, інтриги, причетність до страти пасинка Мустафи, а також найближчого друга султана Сулеймана візира Ібрагіма. Таке трактування постаті Роксолани є типовим і для інших творів, які з'явилися в турецькій літературі після появи роману Т. Тана.

Отже, рецепція образу Роксолани у світовій літературі – це тривалий і складний процес, який не можна трактувати й оцінювати однозначно. На це впливали різні фактори, у тому числі й національні аспекти: для українських

письменників Роксолана – позитивний персонаж, неординарна особистість, а для турецьких авторів – жінка, яка стала причиною занепаду Османської імперії, тому й модифікація образу цієї історичної особи є різною.

Поява літературних творів вплинула й на розвиток кіномистецтва, яке теж не обійшло цієї теми, тож образ Роксолани є інтермедіальним.

У сучасному кінематографі знято декілька серіалів про Роксолану, зокрема український серіал за повістю «Роксоляна» Осипа Назарука та турецький «Величне століття» режисером Мерал Окай за мотивами реальних подій, заснований на історичних документах. Варто зазначити, що в обох серіалах образ Роксолани трактується по-різному. Цю думку підтверджує О. Дерменджі: якщо в українському фільмі образ Роксолани є позитивним, то в турецькому серіалі він є доволі суперечливим, оскільки Хюррем постає перед глядачем красивою, але жорстокою інтриганкою, хоча її вчинки цілком зрозумілі: вона мусить будь-що вижити на чужині серед вороже налаштованих проти неї людей, а насамперед зберегти життя своїх дітей, над якими нависала постійна загроза смерті. Саме це й спонукало її до боротьби за престол. І в той же час є в ній і позитивні риси: вона безкорисливо й широко кохає свого Сулеймана, вміє цінувати людей, які їй допомагають, є дбайливою матір'ю й бабусею.

Отже, образ Роксолани є суперечливим і неоднозначним, тому, читаючи твори про неї, необхідно враховувати те, що єдиного бачення образу цієї історичної особистості немає. Проаналізувавши історичні джерела, залежно від національних традицій та відповідно до власного бачення кожен автор змальовує його по-різному, додаючи щось своє, що підкреслює самобутність і неповторність образу відомої українки, яка традиційно є втіленням кращих рис свого народу, відтворюючи внутрішній світ героїні та драматизм її долі на тлі складної епохи, у яку їй довелося жити.

Висновки до першого розділу

“Вічним” називають образ, який виходить за межі літературного твору і має загальнолюдське значення. Прикладами можуть слугувати Прометей, Дон Жуан, Гамлет, Ромео і Джульєтта, Фауст. Ці образи не втрачають актуальності упродовж століть. Вічні образи виникають на конкретному історичному підґрунті, проте втілюють постійні колізії людської історії, закарбовують істотні риси людських характерів, концентрують у собі одвічні шукання сенсу буття, що й зумовлює звертання до них у подальшому.

Вони використовуються у творах різних авторів у різноманітних видах мистецтва. Їхні імена стають загальними назвами, часто вживаються в ролі епітетів, вказують на певні риси людини або літературного персонажа.

Отже, образ історичної особи, створений різними авторами в різні періоди розвитку літератури – це передусім образ традиційний, а вже потім, залежно від ступеня поширеності і тривалості функціонування, – світовий, вічний.

Образ Роксолани – Анастасії Лісовської – є водночас світовим і вічним.

Про цю видатну українку упродовж XVIII–XXI століть видано чимало художніх творів західноєвропейськими, українськими та зарубіжними письменниками, знято фільми, написано картини. Історики й митці намагаються розгадати таємницю цієї унікальної жінки, яка у своїх тендітних руках тримала цілу Османську імперію, вирішувала долі людей, творила історію й залишилася в ній назавжди неоднозначною особистістю.

Особливо популярним є образ Роксолани в художній літературі. Дослідник О. Дерменджі виділив три інтерпретації образу Роксолани: західноєвропейську, українську та турецьку.

У західноєвропейській літературі акцентується увага на створенні образу Роксолани як владної й деспотичної жінки, інтриганки, яка завдяки чарам має великий вплив на чоловіка-султана. До змалювання Роксолани

зверталися такі зарубіжні письменники, як П. Бонареллі, Ж. Мере, д'Алібрі, Ж. Расіна, Л. фон Захер-Мазох, А. Паріс.

В українській рецепції образ Роксолани є втіленням національних чеснот: красива, волелюбна, яскрава, розумна, любить свою Україну, допомагає їй, турботлива мати, мудра тощо. Відому султаншу змалювали у своїх творах такі письменники, як О. Назарук, П. Загребельний, Л. Забашта, С. Плачинда, М. Балашова, Тимур та Олена Литовченки, Ю. Винничук.

У турецькій інтерпретації образ Роксолани наявний у небагатьох творах, зокрема в романі Тургана Тана, де ця видатна жінка змальована як негативний персонаж, що використовує свої жіночі принади задля впливу на султана й інтригує, знищуючи своїх суперників і ворогів його руками.

Відома всьому світові українка стала героїнею кінематографії: за історичною повістю О. Назарука «Роксоляна» знято однойменний український серіал, а за романом Тургана Тана – турецький серіал «Величне століття». Тож образ Роксолани має інтермедіальний аспект інтерпретації.

Отже, образ Роксолани (Хуррем, Хюррем Султан) є вічним і світовим. Завдяки своїм неординарним здібностям українська полонянка Анастасія Лісовська стала відомою всьому світові, що дало змогу з'явитися темі роксоланіани в західноєвропейській, українській та турецькій літературах. Змальовуючи образ великої султанші, письменники прагнули відтворити її внутрішній світ та відобразити особливості епохи, у якій їй довелося жити.

РОЗДІЛ 2. ОСМИСЛЕННЯ ОБРАЗУ РОКСОЛАНИ В УКРАЇНСЬКІЙ І СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

2. Рецепція образу Роксолани та особливості її характеротворення в історичних романах О. Назарука та П. Загребельного

Образ Роксолани приваблював до себе вітчизняних письменників завжди, адже за походженням вона була україркою. Відомий знавець роксоланіани Ю. Кочубей пояснює інтерес до цієї особистості так: «Винятковість долі Роксолани полягає в тому, ким вона стала, у її ролі в історії. Її постать посідає тверде місце в історії Туреччини, її не можна викреслити чи якось обійти, незалежно від того, як, негативно або позитивно, оцінювати її вплив на діяльність одного з найвидатніших султанів Османської держави – Сулеймана Пишного, Сулеймана Законодавця, за якого турецька держава досягла апогею» [16, с. 52].

Літературознавець В. Біляцька, яка також є автором численних публікацій, присвячених Роксолані, наголошувала на тому, що «в українській літературі образ Роксолани належить до активних традиційних структур» і є «не просто відомим, традиційним образом, а метатипом пам'яті культури» [3, с. 7].

Західноукраїнський прозаїк і публіцист Осип Назарук, продовжуючи традиції своїх попередників Г. Якимовича, М. Орловського, Д. Шарабуна – письменників ХІХ століття, які зверталися до змалювання Роксолани, у 1930 році видав історичну повість «Роксоляна», присвятивши її українським дівчатам: «Присвячую на те, щоб вони навіть у найтяжчих хвилях свого народу і своїх не втратили бодрості духу і були підпорою своїх мужів і синів та діяльними одиницями свого народу» [19, с. 297].

Упродовж 1918–1926 років він працював над цим твором, досліджуючи різні історичні джерела, вивчаючи спогади очевидців, зокрема італійського посла, який бачив Роксолану як дружину султана, та багато інших пам'яток, котрі засвідчують існування цієї жінки та її роль у житті Османської імперії.

У післямові до твору О. Назарук писав: «...Немов на знак, які великі спосібности криються в народі нашої землі, видвигнула з нього Божа воля якраз в тім часі одну жінку як найбільшу жіночу постать світової історії тої епохи... Тою жінкою була Анастасія Лісовська, дочка нашого священика. Про сю наймогутнішу з тодішніх жінок, про радісну й веселу, повну енергії Настуню Лісовську, знану в історії під іменем Роксоляни й написана ся повість» [19, с. 297].

Змальовуючи шлях Роксолани від рабині до султанші, автор поєднав історичну достовірність та художній вимисел. Історичною правдою, безумовно, є напад татар на Рогатин, полон Анастасії, її перебування в гаремі як рабині, а також те, що вона стала дружиною Сулеймана Пишного. Художнім вимислом автора є передбачення долі дівчини циганкою, її перша зустріч із султаном тощо, зустріч Хуррем із матір'ю тощо. Вдале поєднання правди й вимислу сприяє вдалому відтворенню атмосфери того часу, а також розкриттю внутрішнього стану героїні.

Найбільшим досягненням О. Назарука є, безумовно, те, що він заглиблюється у внутрішній світ героїні, тобто прагне відтворити її психологічний стан, а не тільки передати особливості побуту.

Через призму внутрішнього світу та внутрішніх роздумів Роксолани письменник намагається розкрити вічну проблему окремої особи в людському поступі, її зв'язку зі своїм народом, самовизначення, самоусвідомлення причетності до його долі, впливу на неї. Отже, на першому місці – змалювання людської особистості, яка прагне зберегти своє життя, не втративши національної самоідентифікації.

Отже, О. Назарук мав на меті якомога краще представити ту непросту епоху й найвеличнішу постать – Роксолану, яка відіграла далеко не останню роль у житті Османської імперії.

Образ головної героїні – Роксолани – змальований автором у динамічному розвитку. На початку твору бачимо її дівчинкою, яка,

збираючись заміж за Степана Дропана, чує пророцтво молодої циганки: «Будеш мати два весілля, а одного мужа».

Саме під час весілля Насті зі Степаном на містечко Рогатин нападають татари й хапають дівчину, зруйнувавши всі її плани на майбутнє. Переживши тяжкий стрес, ідучи в татарську неволю Диким Полям з іншими бранками, дівчина думає тільки одне: *«Вона весь час бажала собі одного: жити, жити, жити – за всяку ціну жити, хоч би в біді й пониженню, в татарській неволі! Бо світ був такий гарний, гарний! А вона ще така молода, молода!»* [19, с. 17] Любов до життя, прагнення вижити за будь-яку ціну змушує її йти далі битим шляхом, оскільки юна полонянка має сильний характер, енергійність та бажання не миритися з долею бранки..

Змальовуючи зовнішність Анастасії, автор не дає розлогих описів, але підкреслює, що дівчина дуже гарна, на що звернули увагу татари, тому й везуть її, ослаблу від голоду й спеки, на возі. Утомлена Настуся відчуває біль від збитої ноги, але в тяжкій дорозі вона знаходить розраду – материн срібний хрестик: *«Перший раз у житті відчула дійсну близькість Того, хто помер на хресті, замучений. Терпіння наближало її до Нього ...Міцно притиснула хрестик до себе й успокоїлася. Тому хрестови служив її батько. Іменем того хреста боролися на степах наші козаки з татарами. Якась неозначена надія на поміч, на свободу почала прозябати в її думках»* [19, с. 18]

Віра в Бога й жага до життя допомагають Настусі витримати всі випробування, ведуть її тяжкими шляхами в чужу землю, вона терпляче й спокійно зносить страждання, біль. О. Назарук підкреслює, що її дух загартовується: *«Личко її продовжилося й набрало такої великої, що аж хоробливої ніжності, а очі в болю і терпінні набрали глибини. Дух її ріс і кріпшав в упокореннях, як росте у кожної людини, котра свій хрест лучить з думкою про Бога й очищення»* [19, с. 23].

Автор неодноразово підкреслює, що саме віра допомагає героїні не втратити оптимізму й не опускати рук у безвиході. У внутрішній боротьбі її

єдиною опорою був хрест. У тяжкі хвилини, коли її мали продавати, відчуваючи біль і самотність, вона звертала всі думки й почування до Бога, який тоді був її єдиним опікуном. Тому в її молитвах – щирість і розпач, адже Настя вірила в те, що Бог чує кожне її слово, і вона дає клятву, що ніколи не залишить бідного без хліба, сиріт без тепла, якби тільки попасти додому. А помолившись, відчувала на душі полегкість: *«Чулася дитиною Бога й вірила, що Він не дасть їй зробити кривди»* [19, с. 73].

У той же час віра стає й причиною її страждань: у полоні дівчина пізнає особливості іншої чужинської релігії – ісламу. Письменник підкреслює, що Настуся має неабиякі здібності до засвоєння наук. Хоч вона не втрачає сподівання, що рано чи пізно її викуплять із неволі й вона повернеться додому, до рідного краю, але в той же час їй стає цікаво відвідувати школу, пізнавати науки: вона із захопленням слухає вчителя Абдуллага, який пояснює Коран: *«Як губка воду, так Настуся втягала в себе правильну вимову арабських слів. Але зі змістом їх не годилася в душі, противилась йому, хоч була вдячна вчителеві, що так уважно повторяв ці слова...»* [19, с. 44].

Хоч часом наука давалася їй важко, все одно вона вирішила зрівнятися з дівчатами, які почали навчатися раніше, тому здобуває прихильність наставниці – єврейки Клари, яка вчить її тому, як потрібно поводитися. Із інтересом вона сприймає уроки італійця Річчі, який викладає інші науки й рахунок. Насті подобається дізнаватися про те, як живуть люди в інших країнах, які в них звичаї й обряди, вірування тощо. Згодом спостережлива дівчина зрозуміла різницю між обома вчителями: *«Абдуллаг розповідав про велич султанської влади, про, про величність сходу. Але всьому основа в нього було призначення. Все буде, як має бути, як Аллаг призначив. Річчі в усім підчеркував вагу і значінне людської думки підприємливості і праці. Навіть у тім, що очевидно мусить бути – говорив – може людина робити важні зміни»* [19, с. 47].

Саме слова Річчі про те, що жінки на заході займаються всім тим, що й чоловіки: і торгівлею, і наукою – запали розумній дівчині в душу й викликало цілу низку думок : *«Тут вперше прийшло їй на думку, чому жінка не могла б займатися державними справами. «Чи я не така сама людина, як чоловік?» - подумала. І якась іскра дивної амбіції заискрилася в її серці...»* [19, с. 48].

Змальовуючи внутрішній стан героїні в цей час, автор зауважує, що він був подібний до городу, у якому засадили три грядки: *«перша грядка була та, котру засадили в її душу ще вдома. Вона була їй наймиліша, мов васильок пахуча... Друга грядка була та, яку засаджував в ній турецький учитель Абдулаг. Вона не любила його науки. Але сам був їй симпатичний, бо відчувала в нім чесного й віруючого чоловіка. А третя грядка була та, яку засаджував в ній італійський учитель Річчі. Інстинктом відчувала, що він гірший від турка. Але наука його так її потягла своїм солодким блиском, мов – гріх.... Перед чистою як квітка душею Настусі стояв тодішній Захід ренесансу, заражений уже безвірством і злочином – і чужий Схід, повний жорстокостей, але сильніший вірою в Бога на небі, котрий вибрав той Схід кару для землі...»* [19, с. 49].

Попавши в гарем до султана, розумна дівчина одразу ж зрозуміла, в якій атмосфері й чим живуть там жінки, тому зустріч із султаном Сулейманом стала для неї водночас і несподіванкою, й можливістю почати нове життя. Під час першої зустрічі Настя відчуває себе ніяково, але гідно, дає Сулейманові відверті відповіді, чим дивує могутнього володаря Османської імперії. Найбільше його вразив рівень освіченості невольниці, особливо те, що молода слов'янка знає Коран і цитує його. Своєю обізнаністю Анастасія змусила знітитися вельможного султана: *«Мусульманам Коран забороняє насилувати невольниць проти волі їх... Знаю, що Коран у багатьох місцях поручає як богоугодне діло осободжування невольниць, а передовсім лагідність і доброту проти них»* [19, с. 84].

Сулейман був здивований сміливості бранки: *«Подобається мені тільки такий мужчина, який не думає, що має право й може зі мною робити, що хоче»* [19, с. 86]. Султан був спантеличений, коли Настя опирається його спробам поцілувати її, а згодом попереджає, наче рівного: *«Будь чемний!»*

Горда дівчина-слов'янка справила на нього незабутнє враження, тому й Сулейман не міг заспокоїтися після розмови з нею: *«Образ молододі чужинки таки стояв перед ним. Ось-ось стоїть мов жива: волосся золотисте, очі легко сині. Личко біле як сніг з таким відтінком, як у першого пупінка рози, а таке лагідне, як у його матері, що все боїться за нього. І притім так само енергійне!»* [19, с. 95].

Після зустрічі з султаном не знала спокою й Настуся, яку тепер стали називати Хуррем, адже її було переведено до палацу, одягнуто в дорогі шати. З одного боку, їй подобався Сулейман, з іншого боку, в її душі відбувалася боротьба: адже він – завойовник її країни, людина, яка сповідує іншу віру. Тому вона не хоче бути зрадницею свого народу, і слова старого монаха-відступника про те, що Божа Мати Воротарниця прощає всі гріхи, крім одного – «гріх проти мужа», молода жінка сприймає із сумнівом: *«А чи ти, мій отче, простив би в ріднім краї, де вороги так нищать правовірний люд, зраду нашій церкві так тяжко гоненій. Коли Мати Божа Воротарниця в Іверській іконі на святім Афоні не прощає зради лишень супроти одної людини, то як же могла би простити зраду супроти костей цілих поколінь і Церкви Сина свого?»* [19, с. 104].

Автор з особливою майстерністю передає внутрішнє роздвоєння душі Анастасії, яка знаходиться перед важливим вибором: залишитися вірною християнкою чи піддатися почуттям і покохати Сулеймана. У тяжких терзаннях героїня змінює любов до Бога на любов до людини, яку кохає. Заради життя Анастасія зламала свою обітницю стати монашкою – пішла страшним Чорним шляхом, гнана татарськими нагайками, а заради кохання

змінити віру – прийняла іслам, що й призвело до внутрішнього конфлікту в душі дівчини, і з цим стражданням вона прожила все життя.

Великий султан був до нестями закоханий у прекрасну чужинку, дарував їй дорогі прикраси, одяг, у якому вона виглядала «як правдива султанка»: «... *Щось тепле й дуже живе било з її на око спокійного обличчя. З очей видніла якась думка, що так оживляло її личко, як горючий камінь оживляв її турецький тюрбан... Так, вона дійсно виглядала як ніжно-рожеве сонце, раннім ранком оточене білою імлою небесних муслинів*» [19, с. 108].

Автор постійно підкреслює, наскільки складними були почуття дівчини до султана Сулеймана: вона відчуває, що по-справжньому закохалася в нього, і в її серце входить нова любов: «*Любов, котра хвилями зачинала оп'янювати її, дійсно, як вино. Любов грішна, любов до невірнього бусурменина, який ставав їй все дорожчим*» [19, с. 130]. Тому з такою щирістю вона молиться перед образом Божої Матері Воротарниці, сподіваючись від неї поради.

Настина повага до султана як до людини зросла тоді, коли він терпляче очікував її, коли вона ходила молитися до ікони, і згодом Сулейман освідчився їй у коханні, а вона відповіла йому взаємністю. У той же час дівчина розуміє, що перед нею великий володар: коли він пропонує їй надягти його кафтан, вона відмовляється, адже не хоче, щоб він наражав своє здоров'я на небезпеку.

Тільки після довгих сумнівів і молитов Настя зважилася на дуже рішучий крок: погодилася прийняти чужу віру – мусульманство, оскільки любов до султана Сулеймана узяла гору. У її душі говорили дві думки: перша дорікала їй за те, що не дотримала клятви, яку дала Богові на Аврет-базарі, а друга картала за те, що продає віру в Бога за кохання до султана.

Уночі, перед весіллям, молодій жінці уві сні з'являється Мати Божа, яка нагадує їй, щоб вона була доброю «на тім шляху високім, на земнім кладовищі, повнім, сліз і роз». Але почуття щирої любові до Сулеймана взяли верх над усіма сумнівами: «*А серденьку Настуні вже грала така*

музика, що її головка забула про все... Забула й рідну матір в далекій країні. У її серденьку грала вже любов – страшну пісню, сильнішу від смерти. О, се не була вже ніжна й напівдіточа любов до Стефана. Се була любов жінки, що знайшла свій предмет, як знаходить туча шпиль гори, котрий освічує блискавками і б'є перунами» [19, с. 157].

Сулейман, подарувавши невимовно чудові прикраси своїй Хуррем до шлюбу, зробив їй іще один подарунок, який порадував її значно більше: він відпустив додому дівчат-полонянок з України. Молода дружина, спостерігаючи за ними й слухаючи українські пісні, «плакала як дитина у критій колясі Сулеймана і рукою з вікна прощала великий полон України». Отже, автор наголошує, що, ставши дружиною великого султана, вона не перестала почувати себе українкою й сумувати за рідним краєм.

Хуррем наполегливо вивчає Коран і дивує цим свого вчителя Абдуллага, але, коли в неї народжується син, крадькома від усіх сама охрещає його, пригадуючи батькові молитви, це свідчить про те, що вона не забула своєї віри й залишилася в душі християнкою.

У той же час це стає причиною шантажу з боку Агмеда-баші, який вимагає в молодій жінки триста тисяч золотих дукатів за те, що буде мовчати про те, що вона охрестила свого первістка Селіма. У такій ситуації Хуррем-Анастасія виявляє неабияку відчайдушність у боротьбі за сина, якому загрожує тепер небезпека, вона готова будь до чого, аби тільки захистити його. Коли виявляється, що, крім Агмеда-баші, її таємниця відома ще й євнухові Гассану і потрібно йому закрити рота *«або грошем, або ножем»*, то Роксолана відповідає, що *«ще не мала крові на своїх руках і мати не хоче»* [19, с. 183], відчуваючи, що сказала неправду. У ту мить вона згадала пророцтво циганки-ворожки перед першим весіллям зі Степаном: *«В перлах і фарарах ходити будеш... І адамашки під ногами будеш..., а горючий камінь у волоссю твоїм, а біленькі шовки на ніженьках твоїх..., а червона кровця на рученьках твоїх...»* [19, с. 7].

Безумовно, вона опинилася в скрутній ситуації: з одного боку, їй і її синові загрожує небезпека, з іншого боку, вона повинна порушити Божу заповідь «Не вбий!»: *«І прийшло в її душу пізнання, що найбільшим пониженням для людини се брехня. І що те пониження тим більше, чим більше нікчемний той, перед котрим говорить неправду. І щось закричало в її душі дивними голосами: – «Ти цариця трьох частей світа! Чи ти стерпиш аж таке пониження?! «А другий голос говорив до неї немов здалека; «Не убий!» [19, с. 183].*

Але страх за своє життя й за життя дитини переміг моральні переконання, тому Хуррем зважується піти до султана й поскаржитися йому на своїх кривдників, котрі її оббрехали: Агмеда-башу та євнуха Гассана, яких Сулейман негайно наказав стратити, навіть не вислухавши їхніх виправдань.

Після цього випадку молодій султанці вчувався скрізь запах крові, вона молилася, обернена до Мекки, *«але очима душі вдивлялася в образ пресвятої Богородиці, що стояв між восковими свічами в убогій церквці на передмістю Рогатина» [19, с. 193].* Вона молилася щиро. *«Але гріхом уважала не те, що убила людину, бо обороняла невинного сина свого, гріхом уважала тільки те, що в тій цілі сказала неправду своєму чоловікови. І за те просила прощення в таємної Сили над нами» [19, с. 194].*

Сулейман щедро обдаровував свою кохану. Але ні дорогий одяг, ні прикраси, подаровані володарем Сходу, не змінили характеру Анастасії, котру тепер усі називали Ель Хуррем: їй було важко, оскільки відчувала себе невільницею, *«яку одягають і роздягають по волі її пана»*, тому вона мріє стати вільною й хоче творити добро для людей, сподіваючись, що її добрі вчинки переважать погані. Саме про цю найзаповітнішу мрію вона говорить Сулейманові: *«Наперед збудувала б я велику імарет (кухню для вбогих), бо не можу думати про те, як убогі ходять голодні й не мають ні чим, ні де заспокоїти голоду свого, потому казала б збудувати велику дареш-шіфу (лікарню), а потім каравансерай для подорожних і чужинців... Далше*

збудувала б я великий гамам (купелевий дім)... І ще збудувала б я багато мекбетів (шкіл для хлопців)...і ще дуже велику кітабхане (бібліотеку)» [19, с. 111].

Її мрії щодо покращення життя людей дивують Сулеймана, адже жодної такої жінки він іще не мав: саме тому був згодний відпустити кохану туди, куди не пускають жінок, – на Афон.

Розмовляючи із Сулейманом, вона не говорить йому правди, а починає з ним розмову про благодійність, зокрема про будівництво мечеті на місці Аврет-базару, де колись її, невірлицю, купили, про школу для сиріт, дім для божевільних і кухню для убогих.

Сулейман пишається, що має таку розумну жінку. *«В сій жінці відкрив людину, яка не боялася його, від якої міг кожної хвили сподіватися чогось неподіваного і він, і все його оточення. Зовсім так само, як і від нього самого»* [19, с. 197].

Поступово Роксолана розуміє, наскільки велика її влада над чоловіком, і починає активно діяти: оголошує про початок будівництва мечеті, сама контролює роботу кухарів, допомагаючи їм, незважаючи на те, що це дивує Сулеймана, власноручно роздає милостиню вбогим на мусульманські свята. Причому вона знаходить своїх земляків і щедро наділяє їх, а вони рідним словом подяку Султанці складали і сльозами прощали, піднесеними руками благословляли.

Зустрівши в натовпі свою рідну матір, вона забрала її в золоту карету й привезла до гарему, ігноруючи осуд інших жінок та знаті: *«...У багатих родах башів і везирів закипіло обурення, горяче як окріп»* [19, с. 213]. Але проповідники представили народові цей вчинок як взірць доброти поведінки Хуррем щодо матері. Схвально поставився до вчинку дружини й сам Сулейман, він теж сказав, що вона довго буде *«прикладом і взірцем всім дітям правовірних мослемів, як мають шанувати своїх батьків і матерей»* [19, с. 232]. Великий султан привітався з матір'ю Роксолани так, як прийнято вітатися в Україні, щоб дружині було приємно.

На деякий час у душі Хуррем запанував спокій: поряд із нею була мати – найрідніша людина, у неї народився ще один син – Баязид, до свята його обрізання вона упрохала чоловіка відпустити на волю триста невольників і триста невольниць з України, а кошти, виділені на свято, були вжиті на шпиталі, святині й убогих.

Автор реалістично змальовує образ своєї героїні, не ідеалізуючи її, оскільки вона – жінка, яка опинилася в таких обставинах, що мусить виживати й боротися за життя своїх дітей.

І в той же час Роксолана, як неодноразово підкреслює автор, відчуває неприязнь до першого сина Сулеймана Мустафи, який, за турецькими законами, мав стати спадкоємцем після смерті султана; у її серці поступово наростає біль, і вночі, коли її діти спали в колисках, вона вимовила до невидимих кривдників своїх: *«Пождіть, пождіть, а я вам покажу, що на престолі Султанів засяде «син невольниці» і «внук жебракки»! Я вам поломлю старі закони ваші так, як ви ломите серце моє!»* [19, с. 238]. Навіть уві сні вона бачить віщі сни, у яких до неї приходять княгиня Ольга з хрестом, вона бачить картини минулого й майбутнього, невидима рука виринає подобу Мустафи й молода жінка бачить на місці султана свого сина Селіма, який веде війни.

Згодом, залишившись намісницею Стамбула, коли Сулейман пішов на війну, Роксолана задумується, як усунути Мустафу від влади, щоб на престол сів Селім. У її душі знову відбувається боротьба між добром і злом. Вона відчуває, що «програє святий Джігад добра і зла, який має в душі кожна людина, – одна більший, друга менший».

Навіть коли Хуррем відвідувала святі для мусульман місця – Мекку та інші міста, думки про долю її сина не залишали її. Тому вона звертається до дервіша, який бачить майбутнє, щоб він розповів, яка доля чекає її дітей. Вислухавши невтішні пророцтва старця, що Мустафа буде страчений Сулейманом і в цьому буде винна вона, що загине в боротьбі за престол її син Баязид, жінка заридала, але швидко опанувала себе й запитала, хто ж вона,

почула у відповідь: *«Ти велика людина, нещасна доню моя... Бо маєш сильну волю у змаганню своїм. Але твоя воля звернена до зла, до непошани заповідей Божих. І тому ти чужа сама собі, що ти відчужилася від Бога»* [19, с. 183]. Старець дав Роксолані пораду – змінити свої злі наміри, тому вона роздає всім милостиню. Зустрівши свою давню подругу – єврейку Клару, з якою вони разом були в неволі, дуже зраділа, довго розмовляла з нею, а згодом порадила своєму синові Селіму, коли той стане намісником у цьому святому місті, подарувати єврейському народові Мур Плачу.

Повертаючись додому, знаючи майбутнє, Хуррем була спокійною та впевненою в собі: *«Султанка їхала в лектиці на зустріч кривавим подіям, які мала викликати. В нутрі серця свого мала завзяту певність, що досягне свою ціль, хоч би прийшлося їй прибити на хрест муки два народи, свій і свого мужа»* [19, с. 296].

Аналізуючи авторські особливості творення образу Роксолани, дослідниця Т. Хом'як наголошує: *«Психологічний простір Роксолани зітканий із суперечностей. Йому властива амбівалентність, що функціонально постає якісною характеристикою моральних вимірів її вчинків. Цей простір має позитивний і негативний полюси – добра і зла, є закономірним, бо життя Роксолани письменник зображує не в однозначному моральному просторі»* [28, с. 253].

Отже, змальовуючи образ Анастасії Лісовської – Роксолани, Хуррем, султанки Місафір, автор відтворює її внутрішній світ, душевне роздвоєння між вірою й коханням, розкриває боротьбу добра зі злом, які змушені постійно змагатися в її душі. Він наголошує, що прагнення вижити в чужому світі поступово перетворює її на жорстоку людину, яка здатна порушити Божі заповіді заради власного порятунку. Водночас вона розумна, кмітлива, смілива, саме завдяки цим якостям неповторна українка завоювала серце гордого й неприступного володаря Сулеймана. Звісно, образ Роксолани не можна сприймати однозначно, оскільки вона робила як хороші, так і погані справи. Проте кожен її вчинок має мотивацію, тому його можна пояснити й

зрозуміти: опинившись у ворожому оточенні, не маючи близьких людей, вона намагалася вижити сама й зберегти життя своїх дітей. У той же час Хуррем намагалася бути особистістю, жінкою, а не іграшкою султана, яка скоро йому може набриднути. Це була сильна особистість, у якій поєднано зовнішню красу, освіченість, розум і мудрість, саме тому вона здобула визнання не тільки в межах Османської імперії, а й поза ними.

Сам автор наголошував: *«...Впливи – українські, східні, ...західні, ренесансові й інші – переплітаються в барвистий килим тла, по яким мов світла комета перелетіла Роксоляна, той український Одисей в жіночій сукні... Нехай же ся перша спроба – вжитися в ті часи заохотить письменників будучих поколінь української нації – краще і лучше представити ту епоху й найвеличнішу постать її, яка століттями звертатиме увагу на себе. Бо ставши своєю красою жінкою Султана виключно своїм блискучим умом і волею стала вона необмеженою пане двора і великої держави. Була безоглядна як її час. Але серце мала добре і скарбів свого мужа часто уживала на зменшення людського терпіння. Була благородна, скромна і велика, мимо своїх гріхів, котрі тяжко спокутувала сама і її потомство»* [20, с. 298].

Отже, психологічний простір Роксолани в романі О. Назарука – це насамперед простір її внутрішнього світу, що складається з різноманітних почуттів, часом протилежних, але це допомагає створити цілісний і правдивий образ великої українки.

Дослідниця Т. Хом'як зауважила: *«Через призму внутрішнього світу, внутрішніх роздумів героїні О. Назарук намагається розглянути вічну проблему окремої особи в людському поступі, її зв'язку із своїм народом, самовизначення, самоусвідомлення причетності до його долі, впливу на неї. На першому місці – історична правда, змалювання людської особистості, яка бореться за своє життя»* [28, с. 249].

Намагаючись розкрити загадку Роксолани, О. Назарук здійснив одне з перших історично-психологічних розслідувань. Його послідовником у

вісімдесяті роки ХХ століття став письменник Павло Загребельний – творець багатьох історичних романів, який упродовж 1978–1979 років створив роман «Роксолана».

Письменника цікавила роль особистості в історії, особливо він захоплювався образами видатних українок, які стали відомими на все світ, зокрема княжни Євпраксії, Роксолани. Саме тому він звертається до образу легендарної Роксолани, про яку, як не дивно, в українській усній народній творчості не залишилося ні переказів, ні легенд, ні дум. Хоч її знали на Заході, але про неї забули на батьківщині. Це й спонукало П. Загребельного сформулювати свою версію подій та змалювати незабутній образ славнозвісної українки.

В однойменному романі він створює художній образ Роксолани, який, можливо, не збігається з реальним образом правительки Сходу, але прозаїк передає, як поступово міцніє дух героїні, загартовується її душа, як молода бранка, опинившись у чужому світі, проходить життєві випробування, щоб дорівнятися до свого чоловіка – повелителя Сулеймана.

Порівняно з попереднім романом О. Назарука образ Роксолани в романі П. Загребельного динамічний, рухливий, виразно окреслений, значно глибше відтворено її внутрішній світ. Як зазначила дослідниця Ю. Євтушевська, автор «освоїв суспільні, національні, професійні площини буття жінки у зв'язку з висвітленням таких проблемно-тематичних аспектів, як «жінка і нація», «жінка і держава», «жінка і влада», «жінка і патріархальний світ», «жінка і релігія» [12].

Як і О. Назарук, П. Загребельний зображує життя Роксолани з моменту її поневолення до смерті. Створюючи її образ, він рідко звертається до авторської характеристики, а розкриває свою героїню в дії, у її вчинках, у самохарактеристиці або ж у баченні іншого персонажа. Це дає можливість більш правдиво відтворити її образ.

Змальовуючи Настусю-полонянку на початку роману, письменник підкреслює її психологічний стан: якщо інші дівчата плачуть, пливучи в

неволлю, то вона співає, дратуючи євнухів своєю піснею. Це допомагає молодій бранці втамувати душевний біль і розпач від розлуки з рідним краєм, оскільки в її думках уже з'являлося бажання заповідати собі смерть, бо «людині іноді ліпше втонути, ніж мучитися», але дівчина все-таки опановує себе, поборовши зневіру й страх, тому й робить свій вибір: *«Жити, хочу жити!»* [13, с. 11].

Народна пісня є для українки-полонянки розрадою в тяжкій дорозі до Туреччини, вона супроводжує Настусю все життя: у спогадах про рідний Рогатин та батьків, у полоні, у султанському гаремі, передаючи потаємні думки дівчини, а згодом – правительки Хуррем. Автор підкреслює синергійний зв'язок Настусі з українським народом, для якого пісня завжди була розрадою й помічницею в скрутній ситуації. Для бранки, розлученої з вітчизною, пісня є джерелом натхнення й енергійності, вона відганяє від неї важкі думки й живить її душу, полегшуючи тяжкий психологічний злам: *«...Надії умерли в ній уже давно, молитви, які знала змалку, порозгублювала всі до єдиної, існувала тепер у суцільному приниженні, в напівмаренні, але десь у найдальших глибинах душі відчувала, що живе далі, що не вмере, що жити треба, треба, треба! Тому й сміялася і співала на невольничім ринку в Кафі..., і навіть у темних нетрях Бедестану, коли її продавали вдруге і, може, назавжди»* [13, с. 42].

Зовнішню привабливість героїні автор передає через портретну характеристику: *«Настуся успадкувала од батька вогнисте волосся, а від матері – сліпучо-білу шкіру, ніжну й шовковисту не тільки на дотик, а й на самий вигляд. Врода матеріна не перейшла до Настусі, та дівчина тим і не переймалася, Бо вже побачила, який клопіт з тою вродою у її маленької матусі»* [13, с. 31].

Гарна зовнішність поєднана з почуттям власної гідності й умінням сміливо триматися з чоловіками. Ця риса спантеличує й дивує Ібрагіма, який украй розгубився, коли дівчина-полонянка назвала себе королівською донькою й відмовилася підходити до нього, коли він наказав це зробити.

Дивна слов'янка при зустрічі з ним сказала, що вона не рабиня, бо раби працюють, а вона спить та їсть, ще й (нечувана сміливість) іронічно зауважила, що він «занадто кволий для насолод», і засміялася. Через таку незвичну поведінку Ібрагім вирішив її подарувати султанові Сулейману до гарему.

Павло Загребельний підкреслює, що з часу викрадення й прибуття до Туреччини Настя зростає духовно та морально. Завдяки веселості та співучості вона привернула увагу самої валіде Хафси, її стали називати Хуррем – розвеселена. Її голос і сміх почув і сам Сулейман, причому не сама дівчина запам'яталася йому після першої ночі, а її голос, що не давав йому спокою цілий місяць.

У гаремі, де їй доводиться перебувати, Настя була вражена атмосферою ворожості й заздрості, адже кожна з жінок прагнула будь за яку ціну потрапити в ліжко до султана, щоб стати його фавориткою, але й там молода жінка не втрачала оптимізму й сили духу. Автор підкреслює, наскільки вона зростає духовно й морально. Побачивши законну дружину султана Махідеван, Роксолана довго сміється, бо та видається їй товстою й потворною. *«Одаліска-сербкиня сказала Настасі, що в Махідеван тут сімдесят служебок. – А в мене буде сто сімдесят, а то й більше! – засміялася Настася»* [13, с. 79].

Звісно, справжніх своїх почуттів Хуррем не показує нікому, але в душі переживає страшенну порожнечу та внутрішній біль від розлуки з Україною, зі своїм народом, тому до турецьких звичаїв відчуває ненависть і зневагу. У той же час їй нестерпно хочеться вижити й утвердитися: *«Душа в ній умерла, тіло живе, хоче жити...Знищено все довкола неї, знищено все в ній а вона – жива й ціла!...Не зважати ні на що не очікувати милосердя, жити, як оці людологи, розбишаки, звірі, хижаки! Стерпіти все пожертвувати всім, але тільки не тілом! Немає тіла – немає тебе»* [13, с. 81].

Тому вона пристосовується до умов гаремного життя, на святі привертає увагу Сулеймана, у неї прокидається дух гордості й суперництва,

бажання стати вищою від турецьких жінок, які тільки сплять, їдять і пліткують, запобігаючи ласки султана: *«Що їй та Гульфем? Вродлива, здорова, нахабна? Хай!...І що їй усі?... Усіх перевершити, перемогти, зневажити! Показати їм усім! Щоб вони знали! Хуррем? Хай знають, яка Хуррем і що вона може!»* [13, с. 89]. Отримавши хустку від султана, юна полонянка проводить з ним ніч, але особливих почуттів до нього не відчуває, бо в її серці ще не зароджується кохання.

Письменник постійно підкреслює моральну вищість Хуррем над іншими жінками з гарему: якщо наложниця Кіната живе мрією народити султанові сина, щоб стати баш-кадиною, як Махідеван, і мати владу над іншими, то Хуррем проводить свій вільний час у бібліотеці, вчить турецьку й арабську мови й священний Коран, зовсім не думає про те, щоб сподобатися султанові й наблизитися до нього. Валіде зауважує їй, що жінки в гаремі для того, щоб народжувати дітей султанові, а не читати книги, але Хуррем не прагне ні солодощів, ні напоїв, ні гаремних пліток. У її душі – пісні рідного краю про щире кохання, про розлуку, про страждання.

Як і в романі О. Назарука, так і в П. Загребельного Роксолана постійно відчуває душевне роздвоєння, яке постійно бентежить її свідомість: *«Хто вона – Хуррем чи Настася? Що в ній переважає для неї самої і чи довго втримається вона в неприродній своїй розполовиненості, коли минуле відбрано їй навіки, а нинішнє примарливе, непевне і тривожне?»* [13, с. 125].

Щоб точніше відтворити болісні внутрішні переживання Хуррем, які найкраще передають її емоційне й моральне роздвоєння, П. Загребельний використав прийом сну. У ньому дівчина зривається з драбини й намагається знову вилізти з погрібної ями, але не може зрозуміти, хто вона – Настася чи Хуррем. А над нею кружляє Ібрагім, намагаючись скинути її з драбини, і їй потрібно його вбити, щоб вибратися звідти на волю. Цей сон є віщуванням того, що їй доведеться виборювати своє право на життя, щоб піднятися вгору.

Дослідниця О. Барабанова зауважила: «Сон Насті в розділі «Драбина» віщує силу її майбутньої влади і водночас вічну роздвоєність душі. Поява цього сну спричинилася постійними роздумами героїні про те, «хто вона – Хуррем, чи Настя» [13, с. 18].

Найбільше її пригнічує те, що жінка в гаремі абсолютно безправна, її майбутнє залежить від бажань султана, тому вона розуміє, що вирватися вперед можна тільки після перемоги над своїми численними суперницями, які над усе прагнуть султанських пестощів та уваги, мріючи стати фаворитками Сулеймана. З одного боку, вона ненавидить цього чоловіка як чужинця й загарбника, з іншого – в неї не залишається вибору, як тільки перемогти інших жінок. І вона вирішує, що «...має всіх перевершити і перемогти», навіть попри те, що її ненависть до султана посилилася. Перед зустрічю з султаном їй особливо важко, Хуррем у своїх думках відчуває глибоку відразу до людини, з якою має ділити ложе: *«Підлий владолоб, пекельна п'явка, обрізаний сатана! Хотіла б бути змією, ...собакою..., поганим пацюком..., жабою, ящіркою, сараною, тільки не жінкою. І водночас знала, що зможе перемогти тільки як жінка, єдиною зброєю, яку мала, - тілом чистим, незайманим, неповторно-єдиним»* [13, с. 125].

Якщо в романі О. Назарука Роксолана, відчуваючи провину за зраду православної віри, все ж таки любить султана, він змальований як позитивний персонаж, то у творі П. Загребельного автор акцентує увагу на негативному ставленні Хуррем до Сулеймана. Вона насамперед бачить у ньому завойовника, поневолювача, деспота, який панує не тільки над гаремом, а й над усім світом.

У змалюванні складного й неоднозначного почуття Роксолани до султана автор використовує фольклорні образи орла й лелечки. Орел символізує хижу султанську силу й владу, а маленька беззахисна лелечка – Настусю-Хуррем, яка перебуває на чужині, відірвана від рідних, тому автор розмірковує над запитанням: *«Чи й вона, мала лелечка, зуміє перемогти османського орла, в хижі пазурі якого її кинуть?»* [13, с. 136].

Кмітлива й освічена слов'янка в ту ніч здивувала султана своєю обізнаністю та розумом, вона розмовляла з ним різними мовами, співала по-турецьки, по-арабськи, по-перськи, по-азербайджанськи, по-українськи, *«щось розповідала, жебоніла, мов струмочок, лопотіла, мов листя під вітром, а він був далеко від її хапливих слів і несміливого тіла, але близько до її голосу, тулився до того голосу, мов дитина, і радів, сміявся, зникала його суворість, навіть кров невинно вбитих не плямила йому рук»* [13, с. 145].

Автор пише, що за одну ніч ця жінка зуміла вплинути на володаря і змінити його хоч на деякий час – *«стала могутнішою за владу й за всю імперію. Ось сила жінки! Ось її влада!»* [13, с. 145]. Закоханий до безтями Сулейман був підкорений незвичайною рабинею й став усі ночі проводити з нею, і Роксолана поступово починає усвідомлювати свою жіночу силу й владу над султаном, тому й мріє завагітніти від нього, адже це дасть їй можливість піднятися над усіма: *«Немає такого наміру, якого б вона не виправдала. Раби хоч і нижчі за тиранів, зате стоять на власних ногах, а тирані – на глиняних. Вона переможе цього чоловіка, має перемогти будь-що!...Щоб жити потрібні вітчизна, свобода і пісня. Їй з усього лишилася тільки пісня від матусі, піснею утвердилася в цьому жорстокому світі, піснею мала й здолати його»* [13, с. 146].

Створюючи історію життя Хуррем у султанському гаремі, автор звертає увагу на те, що питання влади для неї є важливим. Задля цього вона докладає чимало зусиль, і робить це свідомо. Насамперед вона позбавляється від своєї суперниці – Махідеван. Сповнена ревнощів і горя від втрати дітей, Махідеван затіяла бійку й спробувала понівечити красу Хуррем, але та не показала навіть своїх сліз, щоб не виглядати слабкою, і тільки згодом, коли Сулейман просив її прийти, показала свої подряпини й розплакалася в нього на грудях. *«З жахом відчула, що ненависть її кудись пропала, щезла, а на її місце виступали спокуси, і демони заволоділи її душею невблаганно й навіки, навіки!»* [13, с. 151].

Обурений султан прогнав колишню улюблену дружину за це геть, адже вона була для нього тільки розвагою, розгодованою й тупою іграшкою, яка досить швидко йому набридла, особливо після смерті дітей. Зустріч із кмітливою слов'янською дівчиною змінила світобачення султана. При зіставленні двох жінок суперниць – Махідевран і Хуррем – автор підкреслює, що перша дружина не мала таких розумових здібностей, як Хуррем: *«Махідевран – це тільки тіло, тупе й дурне, яке можна похати будь-куди, а Хуррем – це розум, непокорений, свавільний, як оті безмежні степи»* [13, с. 154].

Після цього випадку Хуррем прийняла іслам і згодом усвідомила, що вже не так ненавидить Сулеймана, а, навпаки, полюбила свого ворога. Від осмислення цього їй зовсім не стало легше, адже в її душі не зникали сумніви: *«Втративши свою вітчизну, чи змогла замінити її навіть цією неосяжною імперією, що розляглася на цілих три материки? Відібрано їй свободу – чи зможе це Божий дарунок повернути всемогутній султан?... Пісня стала її зброєю, знаряддям вибавлення, шаблями порятунку до тієї драбини, що з'єднує землю і небо, волю і неволю, буття і небуття»* [13, с. 158].

Зробивши ще один крок до мети, до влади, Хуррем починає розуміти, наскільки важливі для цього її зустрічі з султаном уночі, де вона стає володаркою над цим могутнім чоловіком: *«...Що більше понижувалася її плоть, то вище поривався і підносився дух. Жінка вміє розполовинюватися на дух і плоть – це її перевага над чоловіком, над усім суцям»* [13, с. 158].

Перша довгождана вагітність коханої викликала в султана захват, він із побожністю дивився на неї сплячу, вона видавалася йому безсмертною. Для нього вона була найдорожчою людиною: *«...Була для нього знаряддям розкоші, заспокоєнням жадоби, забуттям і воскресінням, давала від усього визволення, схоже на солодку смерть...Знав тільки одне: без цієї жінки не зможе жити, без любові до неї, без її любові світ втратить усю свою принадливість, усі барви свої...»* [13, с. 158].

Отже, першу сходинку до влади було подолано – їй, маленькій і тендітній, удалося закохати в себе грізного повелителя Османської імперії та заволодіти його думками. Вагітність, особливо надія народити сина, наближали її до мети, але особливої радості їй не приносила, хоч і давала сподівання, що *«тільки вона зможе вирватися з принизливого рабства і ще покаже, як це треба робити!»* [13, с. 179].

Народження сина сповнювало радістю її серце, оскільки це була її перемога: *«Вона не просто вижила – вона перемогла. Ти поневолив, османський орле, лелечку з України, але будеш переможений нею, вже переможений! І не тупою силою грубою переваги, а безсмертною потужністю життя, і незламністю душі, й невпокореністю серця»* [13, с. 183].

Після цієї значної події Хуррем стала йменуватися *«султаншею Хасекі, себто наближчою і найдорожчою для падишаха, милою його серцю»* [13, с. 184]. Вона із задоволенням приймає подарунки від підлеглих, а сам султан подарував їй за сина плаття із золотої парчі, оздоблене смарагдом, та склав вірш.

Здобувши новий титул, хасекі, *«ще вчора незнана рабиня, сьогодні всевладна повелителька, стояла гордо піднявши голівку з пишним золотим волоссям, ...крізь прорізи горіли очі таким блиском, що затьмарювали велетенський смарагд на її казковім платті»* [13, с. 186].

Після довгої розлуки султан не міг упізнати своєї роксоланки, настільки вона стала дорослішою, але не переставала дивувати його своєю непередбачуваністю: молода жінка випрохала у вельможного султана відвідати маскарад у Луїджи Гріті. А він не зміг відмовити їй від цієї забаганки й виконав її, разом із коханою жінкою відвідавши маскарад. Звісно, що це не залишилося непоміченим, і невдовзі про це заговорили всі: *«...Чутки про незбагнений вплив Хасекі Хуррем, або Роксолани, на султана майже вмиг поширилися у столиці»* [13, с. 195]. Авторитет її зростав, тому

посланці з різних країн, намагаючись здобути прихильність Сулеймана, привозили подарунки не тільки султанові, а також і їй.

Хуррем стала не тільки коханою жінкою, яка затьмарила інших суперниць, а й порадицею, про яку світ не здогадувався. Мудра й кмітлива Роксолана дає Сулейманові доволі розумні поради щодо призначення Ібрагіма на відповідальну державну посаду, оскільки вважає його найвідданішим підданим султана, а згодом пропонує видати за Ібрагіма султанову сестру Хатіджі, щоб здобути прихильність валіде й зовиці.

Народження сина Мехмеда, а згодом доньки Міхрімах та сина Селіма остаточно утвердили її становище в суспільній ієрархії й додало впевненості у своїй силі: *«Двадцятилітньою мала вже троє дітей! Її діти – султанські діти. І вона коло них – султаниша, володарка цієї землі, в яку приведено її рабинєю Порятунок, опора, надія – тільки в дітях!»* [13, с. 245].

Та визнання й вплив на султана не дав їй бажаного спокою: Хуррем усе одно почувалася невольницею й рада була б віддати все на світі, якби мати волю й рідну землю, але вона усвідомила, що змушена *«...замість землі рідної вдовольнятися чужиною, лихою і жорстокою, яка вже стала вітчизною для її дітей...»* [13, с. 245]. Ностальгія за рідною землею постійно живе в душі молодій султанші. Вона згадує рідний Рогатин, у її пам'яті бринять рідні українські пісні про турецький полон, про розлуку дівчини з ріднею. Розуміння того, що рідної землі вона вже не побачить, викликає в неї невимовний розпач: *«Хотіла б полинути на Вкраїну, покликати з собою діток своїх. У нас гори золотії, у нас води медовії, а травоньки шовковії, у нас верби грушки родять, у нас дівки в золоті ходять. Хотіла – і не сміла»* [13, с. 195].

Отже, живучи в Туреччині, народивши султанові дітей, Роксолана в душі залишилася українкою, яка палко любила рідну землю, але змушена жити далеко від неї. Як українська жінка Хуррем зберегла почуття власної гідності й бажання бути вільною, не плазуючи перед султаном і його матір'ю.

Саме за ці риси валіде зненавиділа Роксолану й почала інтригувати проти неї, підбурюючи розлючених яничар знищити гяурку, яка причарувала її сина, але й у скрутному становищі молода жінка не втрачає твердості й не видає свого страху, а намагається заспокоїти молоденьку служницю: *«Не треба боятися смерті. Вона наздоганяє того, хто її боїться»* [13, с. 262].

Народження третього сина Баязида остаточно утвердило й піднесло юну султаншу не тільки над суперницями, а й над гаремом, у неї з'являється думка про велич.

У прямій авторській характеристиці П. Загребельний захоплюється своєю героїнею: *«Хто із смертних мав зухвалість зрівнятися з титанами і хто міг зрівнятися? І чи могла замахуватися на велич невідома дівчина з України, жорстоко кинута в рабство, позбавлена свободи?... І коли вціліла, воскресла, народилася заново, то народилася вже не Хуррем, а тільки Хасекі й Роксоланою. Мала знайти в своїх часах місце не просте, а високе»* [13, с. 264].

Любов і довіра султана дають їй змогу помститися тим, хто прагнув спричинити їй зло, зокрема знищити чотириокого кизляра-агу, який допомагав Хафсі прибрати Хуррем, і замінити його на вірного яничара Гасана, що теж був українцем за походженням. Поступово вона набирає людей, яким довіряє, і вони виконують її доручення. Згодом Роксолана починає усвідомлювати ще й власну силу й протистоїть улюбленцю султана Ібрагімові, відмовившись брати в нього подарунки та приймати служебок, яких він їй намагався подарувати.

Дух сміливої жінки зміцнюється, коли вона дізнається про плондрування рідної землі від Гасана, у її душі невимовний біль тамується бажанням допомогти своєму народові й відродити зруйнований край. Її серце краялося від болю, але вона не виказувала своїх почуттів. Приймаючи польського посла, горда жінка сиділа на троні поруч із вельможним Сулейманом мовчки, із сухими очима, *«сановно посміхалася панові Яну, а в самої у душі лунали такі ридання, що від них міг би здригнутися цілий світ»*

[14, с. 300]. За недовгі роки перебування в гаремі Роксолана зрозуміла, що для перемоги над злом їй потрібна влада: *«Тепер Роксолана знала: вона не має нічого, крім влади, і повинна мститися цьому жорстокому світові тільки владою»* [13, с. 300].

Утверджуючись у гаремі, жінка позбавилася Гульфем і зуміла протистояти валіде. Навіть використовуючи свою недугу, вона ще більше здобула кохання султана, який задля неї був готовий відмовитися від своїх одалісок, щоб догодити своїй Роксолані. Незважаючи на гнів валіде, що відстоювала закони шаріату й не могла допустити такої ганьби падишаха, Хуррем дає їй горду відповідь і зовсім не боїться її злості й ненависті. Тепер вона стала впевненою в собі, бо твердо вирішила: *«Тепер її зброєю буде султан. Виставлятиме його перед усіма. Захищатиметься ним і нападатиме теж ним. Ця мудрість відкрилася їй у тяжкі дні самотності й недуги, в хвилини, коли вже здавалося, що вмирає. Ожила, щоб боротися й перемагати. Всіх!»* [13, с. 335].

Потяг Роксолани до життя й досягнення влади є цілком мотивований, адже від неї залежала доля її дітей, народжених від Сулеймана, бо згідно із правилами наступником султана був Мустафа – старший син Сулеймана і його законної дружини Махідеван, а відповідно до законів Фатіха він мав усунути всіх інших спадкоємців, знищивши їх фізично, щоб не допустити заколоту. Знаючи цю криваву традицію, Роксолана робить усе можливе для того, щоб досягти влади й не допустити до престолу Мустафу, бо мала за будь-яку ціну врятувати життя своїх дітей: *«...Непевність роздирає її серце...Біль, жалість, жах і почуття тяжкої провини. Нащо привела синів своїх на світ, щоб тепер так каратися? Рятувала себе, своє життя, сини були для неї ніби шаблі золотої драбини, по яких видобулася з безодні потойбіччя»* [13, с. 500].

Тому, прагнучи здобути владу, жінка мусила бути жорстокою й далекоглядною, щоб не зробити хибних кроків і не впасти в очі свого повелителя. Їй удалося до нестями закохати в себе султана, що той стратив

свого найкращого друга – великого візира Ібрагіма за те, що той сказав брудні слова на адресу Хуррем. Не хвилювали Сулеймана й плітки, які розпускалися про його кохану в народі, що вона чарівниця й володіє знаннями магії, щоб приворожити до себе султана. Він довіряв цій незвичайній жінці безмежно, не дозволяючи нікому її кривдити, навіть байдуже сприйняв смерть матері – Хафси.

Внутрішня криза героїні загострюється після смерті її первістка – Мехмеда: вона відчуває внутрішнє спустошення й жаль, адже на нього вона поклала великі надії, їй боляче, як і кожній матері, яка втратила сина – частину свого серця: *«Темрява вповзала Роксолані в душу, заливала душу безнадійно»* [14, с. 522]. Водночас у її свідомості постійна думка про долю інших її дітей, тому вона не могла віддатися своєму горю й забути про боротьбу: *«Людиною тут бути не варто, ангелом бути не варто, треба бути Богом або нічим...Була мати – самотня і безсила, але була й султанша, і від неї ждали повелінь»* [13, с. 522].

Письменник змальовує, як поступово Роксолана, ставши законною дружиною повелителя, здобуває владу не тільки над султаном, а й над країною. Але внутрішня криза в її душі охоплює її все частіше. Можновладна жінка, яка досягла неможливого в мусульманській державі, постійно усвідомлює, що вона в неволі, її не залишає біль від розлуки з рідною землею. Символічним є епізод, коли Хуррем випускає орлів, що сиділи в клітці. Їй хочеться, щоб ці величні птахи полетіли, ставши вільними. Вона згадує, як разом із маленькими синами випускали навесні пташок, приказуючи: *«Ось ти вільна, то стережи рай!»*. Переживаючи відчай у душі, вона, вкрай знесилена й спустошена, сідає на траву й плаче від усвідомлення реалій життя: *«А її ніхто не випустить з велетенської золотої клітки, званої життям, султанші, матері султанських синів, і має вона до смерті стерегти тут рай, але не для себе»* [13, с. 522].

Щоб уникнути гірких роздумів, Роксолана активно займається благодійністю, будує мечеть на честь померлого сина Мехмеда, планує на

місці Аврет-базару, де продавали зазвичай рабів, збудувати мечеть, велике медресе та притулок для бідних і лікарню, виявляючи милосердя до людей, сподіваючись, що й ті будуть милосердними до неї. Вона листується з послами, правителями інших держав – Польщі, Угорщини тощо.

Вона прагне, щоб на трон сів хтось із її синів, але ж питання здобуття влади завжди складне й небезпечне. Коли їй удалося усунути Мустафу, першого сина Сулеймана від Махідеван, перед нею постає дилема: кому з двох синів – Селімові чи Баязиду – стати султаном. Вони обидва прагнуть влади й не можуть порозумітися між собою. У боротьбі за владу Роксоланою рухає не тільки материнська амбіція, але й державна: вона впродовж усього життя прагнула змінити закони в цій імперії. Закріпити владу жінки в чоловічій імперії давав змогу новий титул, що був набагато вищим навіть від титулу султанші, – титул валіде, тобто становище при владі сина-султана. Якщо здійсниться її мрія, то вона зможе успішно здійснювати перетворення в цій імперії, але її сини поведуться зовсім по-різному.

Рудоволосий і зеленоокий Селім, розпусний і жорстокий, не слухає свою матір, він упертий і суворий. А Баязид за своїм характером нагадує їй роздвоєну натуру Сулеймана, він більш слухняний, і вона при ньому могла б стати валіде. Роксолана робить свій вибір – вирішує принести в жертву хворого Сулеймана, аби досягти мети. У цій справі жінка виявляє повну рішучість, наказуючи своїм підлеглим хворого султана вважати мертвим і не повертати його до життя, але підлегли зрадили її: султан одужав, і тепер вона мала головою поплатитися за зраду. І тоді Роксолана робить останню відчайдушну спробу заради того, щоб урятувати своє життя: пише султанові любовне послання, у якому називає його то Богом, то дияволом, то грізним султаном, то приреченим чоловіком, то злочинцем, то бажаним переможцем. Цей крок її можна пояснити єдиним бажанням – зробити ворога й ката своїм другом, адже послання закінчувалося словами:

О вороже любий! Не можу без тебе!

Глухі будуть ночі без твого зітхання,

Німі й посивілі дороги без твоїх кроків,
Небо й води темні без твоїх очей [13, с. 630].

Серце султана, грізного повелителя всього світу, здригнулося від її слів, він зрозумів, що не зможе стратити Роксолану, адже він так любив цю жінку, йому стало соромно, що він був байдужим до неї, несправедливий і жорстокий, мало приділяв їй уваги. Тому він зрозумів, *«що стратити таку жінку – ганьба довічна, її знав увесь світ: королі й королеви, славетні художники й учені, посли й мандрівники воїни і простий люд – хіба можна вбити таку жінку?»* [13, с. 634].

Сумління підказувало, що його Хуррем – це єдина жива істота в цім царстві вмирання, тому він зрозумів, що ця жінка для нього була блиском світла серед тьми, і серце його розтануло. Він увійшов до неї, і Роксолана відчула, що їй жаль стало цього старого чоловіка. Вона, захлинаючись від ридань, упала назустріч Сулейманові, а він «гладив її тепле волосся і глухо бурмотів вірш Румі:

Хіба я не казав тобі, що я – море,
А ти – риба, хіба я не казав тобі?» [13, с. 637].

Отже, Роксолана справила мала значний вплив на свого похмурого Сулеймана, змогла перетворити суворого вбивцю на великодушну людину, здатну пробачити коханій людині навіть спробу зради, що в тогочасній імперії каралося смертю.

Найбільшим ударом для Хуррем стало вбивство Сулейманом сина Баязида та його маленького трирічного сина, після цього вона захворіла й почалося її вмирання. Автор підкреслює, що скосила Роксолану не тільки хвороба, а гірке розуміння, що *«зберегла себе серед стихій і ворожнечі, але найдорожчого – дітей своїх – захистити не зуміла. Бо все довкола так і лишилося чуже: чужа земля, чуже небо, чужі дерева, чужі дощі. Заснувати рід свій можна тільки на рідній землі, заплідненій трудом предків твоїх. Не заснуєш роду на пустім місці»* [13, с. 672].

Помираючи, вона слухала Коран, а сама пригадувала псалом з дитинства, оживаючи в останньому зойку: «Мамо, порятуй свою дитину!». П. Загребельний наголошував: «Вона померла не від часу, а від страждань», адже, перебуваючи на чужині, Роксолані щохвилини доводилося виборювати своє право на життя, аби бути собою, повноправною жінкою, а не іграшкою в руках можновладного султана. Отже, П. Загребельний підкреслює, що помирає вона не від старості, а від духовного й фізичного виснаження через боротьбу за життя своїх дітей та за їх долю, відірвана від рідної землі. Її відчай підсилюється тим, що султан Сулейман, вихований на жорстоких османських традиціях, зберігає спокій у той час, коли гинуть один за одним його діти.

Отже, в історичному романі «Роксолана» П. Загребельний відтворив неповторний образ української жінки, яка пройшла свій шлях від рабині до правительки Османської імперії, передав її внутрішній світ і влучно розкрив її внутрішнє роздвоєння: вона водночас повелителька й рабиня, мудра, досвідчена, тверда, а коли потрібно – ласкава. Роксолана – палка патріотка свого краю, жорстока й смілива та добра й чутлива в той же час. Умови життя та жорстокі закони Османської імперії зробили з неї жорстоку інтриганку, але вона не втратила жіночності, вічного потягу до пізнання нового, й завдяки цим рисам змогла підкорити не тільки серце могутнього султана, а й пів світу. Саме тому ця жінка залишила гідний слід не тільки в історії Сходу, а й Європи XVI століття.

П. Загребельний, змальовуючи образ Роксолани, поєднав як традиційні прийоми, так і новаторські у відтворенні образу цієї жінки, особливо внутрішнього світу героїні.

Дослідниця О. Барабанова робить заувагу: «Для повноцінного і всебічного створення образу жінки автор надає великого значення у романі діалогам та монологам, які представлені дуже яскраво. Діалогів, власне, більше, ніж монологів. Характерною ознакою є наявність внутрішнього мовлення, у якому найповніше передаються процеси думання та

переживання. Внутрішнє мовлення героїні – найцікавіша прикмета роману. Тут Роксолана залишається тією ж дівчиною, що росла в Рогатині і зберегла його у серці» [2, с. 18].

Оцінюючи свою героїню, П. Загребельний писав: «Власне, роман – це історія боротьби нікому не знаної дівчини й жінки за свою особистість, за те, щоб уціліти, зберегти і вберегти себе, а тоді вознестися над оточенням, може, й над цілим світом» [13, с. 677].

Письменник зобразив Роксолану як національну героїню, що сконцентрувала у своєму характері найбільш суттєві риси національної свідомості й зуміла протистояти своїм ворогам, зберігши свою особистість, а також заклала початок жіночого султанату, що ніс зміни в історію Османської імперії.

2.2. Відтворення долі Роксолани українськими письменниками XXI століття

У XXI столітті інтерес до образу Роксолани анітрохи не зменшився. Сучасна українська та світова література продовжує звертатися до історичного матеріалу, намагаючись осмислити його в іншому духовному контексті. Цим можна пояснити й прагнення сучасних письменників звернутися до відомих постатей минулого, які вже змальовувалися попередниками, щоб у новому аспекті трактувати їх у своїх творах.

Неповторний образ славетної українки відтворено і в історичному романі у віршах М. Балашової «Вінок Роксолани» (2008). Джерелом художньої інтерпретації образу Роксолани був народний ліро-епос (історичні пісні, думи) про полон і турецько-татарську неволю, а також однойменні романи О. Назарука та П. Загребельного, присвячені Роксолані.

Як і письменники ХХ століття, М. Балашова прагнула з'ясувати суть величі цієї жінки, пройшовшись шляхами її поневірянь. Ліро-епічний жанр

роману дає змогу авторці поєднати події, які відбувалися з героїнею твору, з емоціями, почуттями, авторськими роздумами тощо.

Сама назва твору – «Вінок Роксолани» – має смислове навантаження. У народних віруваннях вінок – це символ Матері-Землі, її життєдайної сили, а також символ дівочої краси, незайманості, чистоти. Якщо ж узяти до уваги купальські традиції, то вінки, які дівчата пускали на воду, – символ майбутнього весілля, подружньої вірності, надій на щасливе заміжжя. Поетеса ж підкреслює, що в романі вінок символізує спогади Роксолани про рідну землю, про розлуку з першим коханням, а також є символом слави, перемоги, святості, якої досягла Роксолана.

Перебіг подій в історичному романі «Вінок Роксолани» розгортається у двох частинах – «Полонянка» та «Листи Роксолани», вони відбуваються в XVI століття в Україні та Туреччині. Роман має дві сюжетні лінії: перша лінія – це доля Роксолани, що потрапила в полон, але не змирилася зі становищем рабині й стала найвідомішою жінкою світу, а друга ліній – це доля України, її героїчна й трагічна історія боротьби за виживання.

Сюжет «Вінка Роксолани» є традиційним, подібним до відомих сюжетів про Роксолану. Авторка використовує достовірні факти з життя відомої історичної особистості: Настя Лісовська зростала в Рогатині на лоні чудової української природи, батьки виховували її в дусі українських звичаїв і традицій. Дівчинка шанувала Божі заповіді, цікавилася навчанням, як і всі дівчата, мріяла про заміжжя, пускала віночки на Івана Купала, ворожила на Андрія. Поетеса на початку твору робить акценти, що героїня житиме на чужині: коли Настя зі Степаном пускають вінки, то її вінок поплив окремо від Степанового. А під час ворожіння на Андрія пес ухопив її пампушку і вибіг із хати, що віщувало розлуку з рідною домівкою.

Як і в романах О. Назарука та П. Загребельного, одного ранку Настя стала полонянкою, пережила смерть батьків і руйнування Рогатина. У дорозі татари дали їй нове ім'я – Настя-Роксолана «за шовкові коси, як в травки-роксоланки». Зустрівшись із султаном, вона привернула його увагу й

невдовзі стала його улюбленою дружиною, яка народила йому дітей. А потім усе життя жінка боролася за право на існування, також займалася благодійністю, багато робила для України, тобто в романі М. Балашової наявні всі мотиви української інтерпретації образу Роксолани, про які згадував у своїй роботі А. Дерманджі: «Український інтерпретаційний канон – своєрідне явище в еволюції традиційного матеріалу та його функціонування у світовій літературі. Його характерними особливостями є контамінація традиційного сюжету і мотивів українського фольклору. Структурна трансформація матеріалу в формі дописування пов'язана також із перенесенням змістового центру оповіді з особистої та сімейної трагедії на невільність і яничарство, що сприймається водночас як алюзії з сучасним для авторів становищем особи й народу» [10, с. 11].

Варто звернути увагу також на те, що роман у віршах М. Балашової має баладну основу, напружений сюжет із драматичним закінченням, розповідь ведеться надзвичайно емоційно, піднесено.

У кращих літературних традиціях (доречно згадати сюжети роману у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай», історичного роману П. Загребельного «Роксолана») М. Балашова підкреслює зв'язок своєї героїні з українським народом, зокрема її любов до пісні, до народних звичаїв, до української культури, що стали основою формування її характеру. Завдяки пісні розкрито пророцтво долі героїні:

*«Цвіте вишня білим цвітом на всю Україну,
У гарем ведуть до турка молоду дівчину,
Цвіте вишня й черемшина також розцвітає,
Молоду дівчину вдома козак дожидає.
Підійшов козак до вишні – квіточки опали,
Молоду дівчину в рабство татари продали»* [1, с. 44].

Як і в романі П. Загребельного, пісня стає єдиною розрадою молодої полонянки в умовах гарему, у ній вона виливає тугу та смуток, часто співає дітям колискових пісень, заспокоюючи їх, адже це було нормою життя

українського народу. Молода жінка розуміється й на травах, але в Османській імперії це викликає недовіру й зло: «*У травах знається султанова жона,/ Над купелем дітей якісь пісні співає*» [1, с. 159]. Авторка підкреслює, що саме пісня допомагає Роксолані пережити неволю, а згодом урятувала їй життя, коли валіде підбурила яничарів на заколот, спонукавши убити улюбленицю султана, бо вона його причарувала (цей епізод наявний також у романі П. Загребельного «Роксолана»).

Українську пісню, яку виконувала Роксолана, почув яничар Гасан і пригадав рідну Україну та свою родину – матір і сестру, з якими його ще змалку розлучили турки. Він не зміг убити Роксолану, а врятував і став її кращим помічником.

Пісня розкриває характер молодої полонянки, а згодом і султанші Роксолани, яка залишилася єдиним оберегом її душі, адже обставини змусили її зректися православної віри і прийняти іслам, але душа жінки була вільною, тому й пісні відібрати ніхто б не зміг: «*Вкраїнська пісня – душевні ліки, для її серця – спас*» [1, с. 232].

Спогади про рідний край – Рогатин – живлять її душу. Ставши султаншею, Роксолана не забуває передавати кошти на відродження містечка, у якому виросла, на відбудову церкви Святого Духа. Коли Баязид, улюблений син Роксолани, побувавши в Рогатині, віддав їй згорточок землі з її рідного краю, жінка гірко плакала, а потім заспівала пісню про Україну та її символи – мальви, калину, квіти біля тину, рушник, вишиті сорочки. Це свідчить про глибокий патріотизм володарки світу, яка свято береже у своїй душі пам'ять про рідний край і намагається допомогти йому навіть із неволі.

Як і в історичному романі П. Загребельного, М. Балашова глибоко розкриває внутрішній світ головної героїні та його суперечливість, особливо коли це стосується взаємин султана Сулеймана та Роксолани. Це виявляють листи до Сулеймана. Авторка зізналася, що зміст листів до Сулеймана – це вигадка її, оскільки оригінальних листів, написаних самою Роксоланою

султанові, не збереглося. До наших часів дійшло 7 листів, датованих між 1526 та 1533 роками, вони були написані палацовими писарями.

Для відтворення внутрішнього роздвоєння і суперечностей у душі великої Роксолани авторка використовує міфічні образи двох янголів: Янгола Правди і Янгола Совісті, щоб виправдати вчинки султанші та її нещирість у листах до султана, які вона змушена йому писати, коли вони розлучалися. І це надає її образу особливого драматизму, оскільки між цими янголами відбувається постійний словесний двобій, що глибоко ятрить душу молодій жінки і не дає їй спокою:

А Янгол Совісті кричить у ній: «Мовчи!

Не смій його коханим називати!»

У відповідь їй Янгол Правди: «Прости себе! Прости!

Немає вороття, бо ти вже втретє – мати» [1, с. 140].

Янгол Правди постійно нагадував, щоб Роксолана не звертала уваги на власний внутрішній неспокій і поступово забувала батьківську науку, була ласкавою та ніжною, коли пише листи своєму султанові. Адже їй потрібно було насамперед вижити самій у мусульманському світі й урятувати своїх дітей. Тому молода жінка й була змушена кривити душею й удавати із себе люблячу дружину, звертатися до Сулеймана з палкими словами: *«Коханий мій!.. Мій незрівнянний падишах!»*; *«Мій повелителю!»*, *«Моя любове! Сонце золоте! /Хоча б ти уві снах мого чола, коханий, доторкнися!» [1, с. 148].*

Як і в романі П. Загребельного, героїня М. Балашової наділена неабиякою життєвою енергетикою та силою, а також провідною рисою її особистості є почуття материнства. Саме прагнення зберегти життя собі й дітям змушує її йти на хитрощі та інтриги. Вона підтримувала свого сина Баязида у спробі державного перевороту, поклала на нього великі надії, але після поразки змушена тяжко переживати його смерть, бо Сулейман наказав власному синові відрубати голову й виставити кілок під вікнами Роксолани. Тяжке горе матері, розпач від утрати улюбленого сина, невимовний біль та усвідомлення того, що їй уже не страшно померати підштовхують невтішну

жінку написати своєму жорстокому чоловікові правдивого останнього листа, у якому висловлено всі її страждання й водночас гірка правда:

*Законнику! Ти син Баязида без вин скарав,
Це я, твоя Хуррем, спасти державу від позору бралася...
Наш Баязид – дитя любові, бо я тебе любила,
Кажу тобі я зараз правду – лише тоді любила,
А ти плід нашої любові безжально розтерзав [1, с. 242].*

Роман у віршах «Вінок Роксолани» М. Балашової – це спроба нового осмислення образу Великої Українки, яка стала відомою всьому світові, в історичному романі у віршах. Поетеса вдало відтворила глибинну сутність визначної історичної особистості, занурившись в особливості атмосфери тогочасної епохи, передала національну самобутність Роксолани, її любов до рідної пісні та свого народу, акцентувала увагу читачів на високий рівень духовності своєї героїні та розкрила її внутрішній світ. Прочитавши історичний роман у віршах, сучасні читачі матимуть змогу побачити Роксолану як жінку, матір, патріотку, яка свято береже історичну пам'ять і робить усе можливе, щоб відродити українські села й міста. Отже, як зазначає дослідниця В. Біляцька: «М. Балашова метатип Роксолани подає в новому жанрі щодо інтерпретаційного канону – роману у віршах. Авторка намагається показати глибинну сутність непересічної особистості, передати внутрішню атмосферу епохи, наблизити її до сучасного читача, збуджує інтерес до національної самобутності, акцентує на звичаєво-обрядовому бутті героїні, ролі народної пісні як визначальної риси духовності українського народу, закликає сучасників зануритись у своє коріння, історію, якою, за словами П. Загребельного, «не завжди можна втішатися – в неї треба ще й учитися» [3, с. 15].

У кінці ХХ – на початку ХХІ століття у прозових творах образ Роксолани став інтерпретуватися в дусі постмодерного дискурсу. Тому не можна залишити поза увагою нашого дослідження повість Юрія Винничука «Житіє гаремное» (1992). Автор, використовуючи традиційний сюжет,

створює щоденник, написаний начебто Роксоланою, у якому змальовує не саму легендарну особистість, а її життя в гаремі.

Основна увага зосереджена не на духовному, а на тілесному житті жінки, сексуальних розвагах, які відбуваються в гаремі тощо: *«Я, Настасія Лісовська, през его милость господаря моего і малжонка Сулеймана рекома Гасекі Гуррем, видячи, іж всі речі, іле їх на сем світі, одмінні і менуці суть, тільки час смертельний кожного, на світ от живота матки его рожденного, минути не може, а ні мене, прето я, маючи то перед очима моїми, ачколвек будучи при господарі мому королеві Сулейманові, списати хочу житіє гаремное. Читала юж-ем писанія о коханню од грекинь списані, од сараценок також, іно нігде не чула, жеби русинка тоє писала. Прето, будучи в зуполной пам'яті і цілому розумі, сим хочу прислугу вчинити для всіх, которії в коханню знаходять радість і втіху, ажеби надалі то еще кунштовній справовали і не гляділи, на тоє спросно (не вбачали розпусту) [б, с. 8].*

Цей твір викликав багато неоднозначних відгуків, оскільки містить відверті сцени з детальними описами інтимних стосунків Роксолани й султана, оповідей самої валіде й інших жінок гарему, їхні ігри з євнухами.

Автор сам іронічно ставиться до своєї героїні, змальовує її не дуже освіченою, проте кмітливою й допитливою, жінка легко вивчає турецьку й арабську мови, вона прагматична, цілеспрямована, швидко пристосовується до умов гаремного життя й прагне якомога краще задовольнити султана в ліжку, опанувавши всі любовні прийоми. Поза всяким сумнівом, автор твору Ю. Винничук намагався написати повість у дусі постмодернізму, для якого притаманні стилізація, пародія, зневага до авторитетів, іронічність. Але в ході читання зникає вся принагідність образу головної героїні, оскільки все зводиться до змалювання плотських задоволень, примітивного натуралізму. Звісно, така інтерпретація образу Роксолани, яка відома на весь світ як тип української жінки, взірць для нащадків, не є прийнятною для всіх українських читачів. Частина сприйняла твір як новаторський, життєвий і

цікавий, інша ж, навпаки, висловили незгоду щодо такого підходу до зображення Роксолани. Аналогічна ситуація склалася і в літературній критиці, тому в літературознавстві повість єдиної оцінки не має, здебільшого цей твір викликав негативні відгуки.

У «Заспіві» до повісті «Житіє гаремное» Ю. Макаров, автор передмови, зазначає: «За всієї ніжної любові до Олі Сумської, мушу констатувати, що Винничукова Роксолана вийшла значно сексапільнішою й магнетичнішою» [6, с. 5].

Критик В. Павлів, заперечуючи таке трактування вічного образу Ю. Винничуком, зауважив: «Вся його, з дозволу сказати, «праця» полягала у руйнуванні четвертої цноти українця — моралі. Найкращим прикладом цього став опрацьований і надрукований ним матеріал про наш національну гордість Роксолян — символ української цноти і патріотизму» [6, с. 145].

Представниця академічного літературознавства Т. Гундорова теж висловила своє ставлення до нетрадиційного зображення Роксолани: «У «Житті гаремному» Юрій Винничук репрезентує подвійний кітч, а саме — стилізований під бароковий еротичний кітч» [6, с. 150].

Сам автор стверджує, що написав цей твір на замовлення редактора журналу «PostПоступ» О. Кривенка, який просив його написати щось цікаве, що допомогло б привернути увагу читачів до цього журналу, і він вигадав щоденник, у якому Роксолана розповідала б про власні любовні втіхи з султаном Сулейманом.

В інтерв'ю «У нас має бути гонор» Ю. Винничук зізнався: «...«Житіє гаремне» з'явилося, аби зробити скандал для «Поступу». Скандал був великий... Для мене це було дуже добре: розголос — непогана реклама. Але я не для цього писав. Просто хотілося роздраконити тодішнє болото, застій, що почав утворюватися. Настала незалежність, і почалося витворення якихось міфів про українську ідентичність, «Велесова книга» і так далі» [7].

Доволі цікаво репрезентує історію життя Роксолани Тимур та Олена Литовченки в романі «Кинджал проти шаблі». У їхньому творі поєднано

пригодницький сюжет із любовним, романтичним, завдяки чому роман сприймається трохи незвично. Автори подають свою версію походження Роксолани, яка не схожа на традиційні життєписи літераторів-попередників. Вони по-іншому переповідають її пригоди, особливо до того, як вона попала в гарем до султана Сулеймана.

Дослідник В. Разживін, аналізуючи роман О. та Т. Литовченків, зауважив: «Роман подружжя Литовченків продовжує нові тенденції в українській історичній прозі. Змодельований у ньому образ Роксолани ґрунтується на авторській моделі інтерпретації історичної особи, що суттєво відрізняється від традиційного трактування»[22].

Литовченки змальовують головну героїню Олександру ще дитиною, що народилася в Рогатині в родині отця Лісовського. Її матір звали Анастасією. Вона померла невдовзі після народження доньки, тому вихованням дівчинки займалася родичка – місцева цілителька тітка Марфа. Батько дівчинки, хоч і був священиком місцевої церкви, дуже любив випити, через це вихованням дочки майже не займався. Бездітна тітка Марфа все тепло своєї душі віддала маленькій беззахисній дівчинці. Автори підкреслюють, що Олександра зростала надзвичайно допитливою й розумною дитиною завдяки цій жінці: *«Стара цілителька навчала маля розпізнавати і вчасно збирати різне зілля, готувати відвари й цілющі напої. Далі узялася навчати її грамоти, згодом найнявши вчителів, яких тільки змогла знайти в Рогатині і в його найближчій околиці. Грошей на освіту не шкодувала, тому вже до шести років дівчинка досить непогано читала Молитвослов і Псалтир, до семи опанувала латину, до восьми – давньогрецьку»* [18, с. 12].

Змалку Олександра виявляла неабияку любов до читання та розвинену творчу уяву, що відрізняло її від інших дівчаток із села, вона постійно відвідувала храмову бібліотеку й читала старі звитки паперів, їй було це надзвичайно цікаво: *«Відтоді здібна й допитлива Олександра читала-перечитувала стародавні сувої та книги, якими славилася храмова бібліотека. Наситившись віковою мудрістю, гортаючи цупкі на дотик*

пергаментні сторінки, уявляла себе то мандрівником, то завойовником, то ще яким-небудь відважним сміливцем...» [18, с. 12].

Перше кохання, яке дівчина відчуває до князя Івана Вишневецького, розбудило в неї цілий світ неймовірних фантазій, вона поринає у широчінь дівочих мрій, щиро вірить у те, що цей юнак посланий їй небом: *«Час для дівчини зупинився, уперше в житті доля щасливою рукою підхопила її й не відпускала. І Сашунька була безмірно щасливою» [18, с. 12].*

Її кохання було щирим і відвертим, Олександра настільки любила свого Іванка, що заради нього була готова на все, але, на щастя, її кохання було взаємним, а Іван Вишневецький настільки її полюбив, що попросив у батька й тітки, щоб вона стала його дружиною.

Автори твору підкреслюють, що подружнє життя змінило зовнішність Олександри й вона перетворилася на гарну молоду жінку: *«Олександра з худенького жвавого дівчиська із хлоп'ячою фігуркою остаточно перетворилася на сформовану жінку. Стегна набули округлості, груди налилися, худеньке біле личко з величезними зеленими очима погладшало, гостре підборіддя майже зовсім зникло, невиразні тонкі губки тепер зробилися опуклими, соковитими і звабливими, немовби жменя свіжої малини. Молочно-біла шкіра ще більше пополотніла, зате стала гладенькою й оксамитовою» [18, с. 28].*

Звичайно, що жінка з такою привабливою зовнішністю привертала увагу чоловіків, але Олександра була суворою з ними, зберігаючи вірність чоловікові. Дізнавшись про свою вагітність, вона дуже зраділа й із нетерпінням чекала народження дитини, знаючи, що в неї народиться син.

Але водночас молода жінка дуже смілива й рішуча, коли татари намагаються її схопити, вона каменем розкроїла йому голову, а потім упала непритомна. Після цього Олександра почала просити свого чоловіка, щоб він подарував їй хоч якусь зброю задля того, щоб вона могла постояти за себе й дитину, коли буде небезпечно. Піддавшись на умовляння вагітної дружини,

Іван подарував їй невеличкий кинджал із дамаської сталі й навчив її володіти цією зброєю.

Після народження сина молода жінка була дуже щаслива, адже в неї народився здоровий, міцний хлопчик, ще й з родимкою у вигляді шаблі, а тітка Марта, яка приймала пологи, відзначила, що він у майбутньому стане добрим козаком, захисом рідної землі. Єдиною причиною горя став від'їзд князя Івана Вишневецького додому, бо він отримав звістку про хворобу матері. Ніхто, крім Олександри, не думав, що більше вони ніколи не побачаться, оскільки на перешкоді їхнього щастя стане людська підлість і заздрість.

Слуги князя Олізара, щоб догодити своєму господареві й допомогти йому одружити його доньку-вдовицю з Іваном, учиняють напад на Рогатин і під виглядом татарів убивають тітку Марфу, яка намагається захистити Олександру й немовлятку. Олександра до останнього не здається й борониться кинджалом – чоловіковим подарунком. Вона відчайдушна й смілива, хоче врятувати життя найдорожчих людей, але її було вдарено дрючком по голові, й молода жінка знепритомніла. Щоб усе виглядало правдиво й не викликало питань, нападники Прохор, Копил і Захар продали нещасну непритомну жінку справжнім татарам, а самі повернулися додому.

Далі автори роману вигадують незвичний поворот долі Олександри. Після тяжкої травми голови бідолашна жінка втрачає пам'ять і не може згадати, як її звати. Її називають Настусею (воскреслою), вона не може з цим погодитися, але й справжнього імені назвати не може. Спочатку вона згадує ім'я свого чоловіка – князя Івана – й вірить, що він її визволить, але згодом і ці сподівання зникають, молода жінка зневірилася в тому, що їй колись допоможуть: *«У цій атмосфері загальної покірності й розпачу думки про доблесну козацьку дружину під проводом хороброго князя Іванка поступово вивітрилися зі збудженої свідомості молодої жінки, що замість втраченого прийняла нове ім'я «Настуся». А потім вона остаточно зневірилася в реальності своїх неясних спогадів! Звісно ж, її чоловік Іванко – це не більш*

ніж вигадка збудженої свідомості, наслідок удару дрючком у потилицю. Одне добре: на той час поранена остаточно пристосувалася до труднощів пішого переходу через дикий степ» [18, с. 51] .

Від смерті хвору й виснажену жінку врятувало втручання султанової наложниці Марисі, подружки Олександрі, яку татари викрали раніше й продали в гарем султана. Побачивши свою землячку, вона дуже зраділа й вирішила врятувати від смерті. Олександрі надали допомогу, й вона почала одужувати, до неї повернулася її колишня врода.

Дорогою до Туреччини кмітлива Олександра швидко вивчила турецьку мову від купецького слуги Акрама, виявивши здатність до навчання мови.

Коли її привели на невольничий ринок, вона привертала увагу до себе своєю неповторною справжньою красою: *«Вона відрізнялася від інших рабинь молочно-білою шкірою, високим зростом, досконалістю фігури, великими зеленими очима й особливо – довгим хвилястим волоссям. Хоча нахабний євнух залишив бранку зовсім без одягу, вона не була оголена: вогненно-рудий волосяний водоспад струменів їй на плечі, природним плащем прикриваючи міцні груди, талію й широкі стегна» [18, с. 60].*

Найбільше вразила рабиня-бранка покупців тим, що на торгах подала свій голос, вимовивши класичну фразу латиною: «Aut Caesar, aut nihil» («Все, або нічого!»). Ця незвична зухвалість дівчини привернула увагу самого візира Ібрагіма-паші, який вирішив її придбати, щоб подарувати таку незвичну рабиню султанові Сулейманові, сподіваючись, що вона не дасть йому засумувати. Олександра потрапила до Ібрагіма й на деякий час заспокоїлася, у неї навіть з'явилася впевненість: *«Вона ще докопається до свого минулого, дотепер оповитого туманом забуття, згадає, хто й коли називав її Настусею, згадає, звідки знає ту Марисю, що не дала їй поскотськи здохнути, навіщо зберегла життя...Дитина! Якась дитинка залишилася там, у мрячній далечині, за тридев'ять земель. Але що за дитина?! Чия?! Чому залишилася?!» [18, с. 83].*

Потрапивши до султанського гарему, коли Ібрагім подарував її самій валіде, Олександра-Анастасія завдяки своїй приязності й старанності знаходить спільну мову з управителькою, тіткою Емель, яка теж була колись християнкою і звалася Катериною, доки не потрапила в рабство. Щоб відігнати від себе тяжкі думки, Олександра береться за будь-яку роботу, приспівуючи при тому, тому її й називають Хуррем, дивуючись незвичній слов'янці. Сама валіде Хафіза звертає на неї увагу й бере собі за служницю, помітивши, що дівчина надзвичайно розумна, освічена. Справді, Олександра володіла вмінням лікувати, знімати дошкульний біль при мігрені, який так мучив валіде. Досвідчена Хафіза зрозуміла: *«З непокірливої русинки вийде чудова слухняна покоївка! Дівчина швидко міркує й уміє наперед вгадати те, чого потребує її пані в наступну мить: цінна якість для прислуги!»* [18, с. 119].

Коли ж Роксолані (так валіде стала називати свою служницю) вдалося зняти нестерпний головний біль валіде, та запропонувала їй узяти в нагороду кілька прикрас, але натомість служниця попросила дозволу відвідувати лікарню й читати давні рукописи з медицини, сподіваючись хоч щось пригадати зі свого минулого життя. Це прохання викликало подив, але валіде дозволила, і Олександра мала змогу пригадати свій Рогатин, цілительку тітку Марту та її лікувальні рецепти. До молодої жінки поступово поверталася пам'ять, і Роксолана мріяла, що згодом пригадає все, що з нею було. Зустріч Марисі з яничаром Алі (односельцем Степаном) дала їй надію, що, можливо, серед бранців, які потурчилися, є люди з їхнього села, які щось знають про неї та її рідню. І справді, вперше за весь час вона заснула спокійно й уві сні побачила рідну хату з мальвами під вікнами, батька-священника, тітку Марту, *«...і зовсім знеацька – статний широкоплечий воїн Іванко...і маленьке рудоволосе маля!!! Так-так, у неї точно був синок, тіточка Емель і табіб-ханум абсолютно праві!»* [18, с. 123].

Але смерть подруги Марисі-Нейше від рук убивць, яких послала ревнива Махідеван, зруйнувала всі плани молодої жінки й відібрала

останню надію хоч щось довідатися про долю рідних і про маленького синочка. Після цього Олександра зрозуміла, що життя в гаремі – це небезпечна боротьба, вона люто зненавиділа Махідеван і вирішила помститися вбивцям подруги – служниці Лейлі та євнуху Мансуру за смерть єдиної близької людини.

Прочитавши залишки записки Марисі, знайденої в кімнаті мертвої подруги, Роксолана остаточно пригадала своє життя, зрозуміла, що татари були несправжніми, що хтось підіслав убивць, переодягнених татарами, але нічого не знала про долю свого сина й чоловіка. Спогади не давали їй спокою, від нестерпного душевного болю вона змінилася зовні: *«Вона змінилася зовні, змарніла, схудла, стала тихою й замисленою, з кожним днем дедалі більше замикалася в собі. Вже ніхто не чув її заразливого сміху й навряд чи зрозумів би, чому цій молодусі дали настільки невідповідне прізвисько – Хуррем»* [18, с. 126]. Але вона поступово зжилася зі своїм горем, продовжувала невтомно працювати й виконувати навіть найтяжчу роботу, не скаржачись на своє життя, нікому не розповідаючи про своє горе.

Навіть попри пережите Олександра не втратила своєї краси, і на це валіде теж звернула увагу, повернувши до себе колишню служницю: *«Бліде обличчя з виразними зеленими очима обрамлено густим рудим волоссям, по тутешній моді заплетеним у численні кіски, на голові красувалася темно-синя оксамитова шапочка»* [18, с. 83]. У відвертій розмові Олександра зізналася валіде Хафізі, що знайшла в кімнаті Марисі табакерку, у якій убивці берегли отруту, й повернула її валіде, присягнувшись, що не пробачить смерті подруги. Повернувшись служницею до Хафізи, вона старанно виконує всі обов'язки й заслуговує її прихильність і довіру.

Розумна молода жінка усвідомлює: *«...Щоб здійснити таку помсту, доведеться багато що здолати, довідатися й вивчити. Заплющити очі на багато речей, прийняти їх як важке, але необхідне випробування долі. І, мабуть, змінитися зовні»* [18, с. 131]. Щоб виконати своє завдання, вона розуміє, що їй потрібно опиратися не тільки на валіде, а на когось набагато

більш впливового. Тож Роксолана починає працювати над собою, бере уроки музики і танцю, відвідує бібліотеку й захоплено читає мусульманську поезію. А згодом з мовчазної згоди валіде її починає навчати уста-хатун витонченого мистецтва кохання. Під впливом цих обставин змінилася її поведінка: *«Тепер Роксолана вже не була похмурою й замисленою, а знову зробилася безжурною й життєрадісною, іноді брала лютню й награвала для власного задоволення...Незабаром русинка знову відповідала своєму веселому прізвиську – Хуррем»* [18, с. 133].

Увагу султана Сулеймана вона привернула своїми сумними піснями, які виводила вночі, а ще більше спантеличила його, коли прочитала вірш Алішера Навої. Він був здивований і вражений, тому не став поспішати заводити з нею любовних взаємин, але згодом знайшов у себе вірш про кохання й написав відповідь, між ними розпочалося дивне листування. Але після втручання валіде воно припинилося, і тільки на святі Роксолана змогла здобути увагу повелителя, станцювавши свій неповторний танець так, що султан був засліплений і не помічав нікого, окрім неї: *«...Рудоволоса бісиця вклала у свій танець душу, думки й почуття. Здавалося, увесь світ перетворився для неї на прекрасну музику, то величну, подібну до струмливого водоспаду, то ласкаву й ніжну, немов дзюркотіння слабенького струмочка»* [18, с. 136].

Після першої проведеної ночі Сулейман до нестями закохався в русинку, був ніжним з нею. А згодом почав усе частіше запрошувати її до себе на спільну трапезу, що суперечило палацовому етикету, а також законам гарему. Для нього Роксолана стала найближчою людиною: *«Він цінував її не тільки як жінку, але і як розумного співрозмовника»* [18, с. 138]. Молода жінка знайшла ключик до серця суворого султана, вона постійно мінялась, ніколи не була однаковою: добирала прикраси до вбрання, змінювала головні убори, могла створити неповторний образ жінки, яка приваблювала до себе, на відміну від Гюльбахар, попередньої дружини Сулеймана.

Ніхто не міг здогадатися, чим привабила султана Роксолана, що він так закохався в неї, чи сміхом, чи жартом, чи ще чимось особливим. Автори зауважують, що відповідь на це питання була досить простою: *«...Тендітна слов'янка дала володареві правовірних те, чого не могли дати Ібрагім, Гюльбехар, покійна Нейше й валіде, разом узяті! Вона була йому одночасно вірним товаришем, ніжною коханкою, турботливою жінкою, уважним чуйним співрозмовником, порадником і союзником»* [18, с. 139]. Прийнявши іслам, народивши султанові дітей, п'ятох синів та доньку, Хуррем одразу ж здобула більше прав, ніж інші, а після конфлікту з Махідеван стала в 1530 році законною дружиною султана Сулеймана.

Автори роману приділяють більше уваги історії Роксолани (Олександри-Анастасії) в першій частині твору, у другій же частині вона є епізодичним персонажем, оскільки в центрі розповіді – історія життя її сина Дмитра Вишневецького, званого Байдою.

Але друга частина твору теж динамічна й захоплива. Тут читачі бачать Хуррем уже зрілою жінкою, султаншею, супутницею Сулеймана Пишного, яка міцно тримає владу у своїх руках і розмірковує над жорстокістю життя. Вона мучиться, роздумуючи над питанням: хто ж із синів залишиться на троні, коли не стане спадкоємця Мустафи: *«От зараз Сулейман пожертвує своїм з Гюльбехар сином, а колись уже їй самій – Роксолані – необхідно буде вирішувати, кого з її власних синів залишити в живих, щоб уникнути пов'язаного з боротьбою за владу кровопролиття»* [18, с. 197].

Автори не ставлять за мету відтворити подробиці усунення Мустафи, інтриги, які доводилося плести Роксолані в боротьбі за виживання і здобуття влади, вони розкривають внутрішній стан жінки-матері, яка розуміє, що вибору їй уникнути не вдасться: правителем може стати лише один, а їй хочеться зберегти життя кожному із синів, адже всі вони – її діти, тому й боляче за кожного з них. У той же час вона не перестає думати про свого першого сина Дмитрика, який був в Україні, адже він – частина її минулого, плід її кохання, її радість і біль, оскільки вона вважає його загиблим.

Змальовуючи Роксолану як правительку рішучу й безжальну, письменники Литовченки підкреслюють, що в душі жінки не згасло почуття любові до рідного краю, а ще в глибині її серця жили кохання й образа до чоловіка Івана, який за стільки років не поцікавився її долею й не спробував відшукати. Тому перед зустріччю з козаками, які прибули до Стамбула, а особливо з Дмитром, що був так схожим на свого батька, її першого коханого Івана Вишневецького, вона відчуває страх і тремтить, наче у пропасниці, незважаючи на те, що пройшла стільки випробувань у житті: *«Вона затремтіла, немовби осиковий листочок на вітру. І хоча під нестерпним тягарем випробувань, що звалилися на неї, давно втратила будь-який страх і перед життям, і перед самою смертю – раптом чогось злякалася»* [18, с. 197].

Особливо її зворушили дарунки, привезені козаками з рідної землі, хоч і недорогі, але щирі, вони нагадали їй про минуле, про Україну, про щасливі часи, тому горда жінка ледве стримала свої почуття: *«У Роксолани паморочилося в голові, сльози застеляли очі, вона була розгублена й уражена до глибини душі...Привезені з рідної землі речі зігрівали душу й хоч ціну мали невелику...але насправді були воістину безцінними»* [18, с. 201]. Розчулена жінка все ж таки змогла опанувати себе й не видавати свого хвилювання, щоб не виявити слабкості перед козаками та їхнім ватажком Дмитром Вишневецьким, який насмілився засуджувати рабство в Османській імперії. А найважче їй було стриматися, коли вона впізнала в найстарших козаках своїх кривдників, які колись продали її татарам, навіки розлучивши з коханою Україною та родиною. Тільки завдяки неабиякій витримці дружина всемогутнього султана Сулеймана не показала свого обурення: *«Світ у її очах перевернувся й затанцював у скаженому хороводі. Вона ледве стрималася, щоб не втратити свою гідність і навіть найнезначнішим звуком або жестом не виявити своїх почуттів»* [18, с. 204]. Розсудливість, яка виробилася впродовж років, допомогла їй і в той момент, коли князь Дмитро подарував їй кинджал – родинну реліквію, бо вона умовила його це

зробити. За мить перед її очима промайнула вся юність, коли наївна й довірлива дівчина вірила, що з допомогою кинджала, подарованого коханим, зможе захистити себе й свого сина від ворогів

Роксолана, затамувавши подих, тримала той кинджал, який нагадував їй минуле, але в той же час кликав до помсти. Засліплена нестримним бажанням відплатити своїм кривдникам, жінка зважується викрасти Прохора-Копила, Євтихія та Захара та розправитися з ними за всі свої страждання: після довгих нелюдських тортур їх стратили, а їхні голови передали Дмитрові Вишневецькому з наказом якомога швидше покинути Османську імперію й більше ніколи не перетинати її кордони.

Автори зауважують з цього приводу: *«От якби хасекі забула про помсту або пробачити колишніх ворогів – їй би відкрилася істина. Однак візит князя став одним з випробувань долі, якого Хуррем просто не здолала»* [18, с. 208]. Саме в цьому й полягає інтрига Олени та Тимура Литовченків: вони по-іншому висвітлюють події, відійшовши від традиційного змалювання Роксолани. У їхньому баченні це жінка-месниця, яка зводить рахунки зі своїми кривдниками, не розібравшись у тому, що її син залишився живим, і мститься йому, вважаючи його лютим ворогом, навіть не підозрюючи, що Дмитро Вишневецький – її рідний син.

За довгі роки перебування в Османській імперії Роксолана навчилася бути жорстокою і не вибачати жодної кривди, яку їй заподіяли. Не знаючи правди, вона хоче за будь-яку ціну помститися Дмитрові Вишневецькому як представникові того роду, що приніс їй стільки страждань. Заради цього вона просить отрути у польської королеви, сподіваючись розправитися з ненависним князем. Сподіваючись, що князь загине при обороні турецької фортеці, султанша неухильно стежить за подіями, що відбуваються, шкодуючи, що жінки не беруть участі у війні. Дізнавшись, що Вишневецький усе ж урятувався, вона дуже засмутилася, але з того часу постійно стежила за долею Дмитра. Коли він, переставши довіряти польському королеві Сигізмундові, пішов на службу до московського царя Івана Васильовича й

не помирився з ним, вона дуже зраділа: *«...Якщо два нікчемних вовки не зуміли розірвати неприборканого вороного коня, то вже левиця-султаниша не упустить свого шансу гідно помститися роду Вишневецьких за смерть свого манюсінького беззахисного первістка, за своє розтопане кохання і зіпсоване життя»* [18, с. 250].

Роксолана у своїй люті страшна, вона проклинає Дмитра за всі свої страждання й хоче отруїти його з допомогою засобу «біле безумство», який уже випробувала на євнухові Мансурі, що вбив її подружку Марисю. Коли ж Дмитрові вдається подолати хворобу, вона робить усе можливе, щоб захопити його в полон і поквитатися з ним за давні свої кривди.

Жінка спостерігає за тим, як Дмитро, підчеплений за ребро до гака, конає в стражданнях, але продовжує проклинати турків та їхнього Аллаха, вона хоче знищити свого ворога й підказує лучникам, як це краще зробити. Здається, в її душі немає жіночого милосердя й співчуття до страдника. Автори наголошують, що за цей період, прагнучи помститися своїм ворогам, Роксолана перестала жалкувати про те, що скоїла. Адже борги потрібно повертати, а за зло, спричинене їй, кривдникам потрібно відповідати. Тому, йдучи до мети, здійснюючи помсту, вона відчуває свою силу й правоту: *«Зі своїми ворогами їй завжди вдавалося поквитатись, рано чи пізно – але вдавалося! Так сталося з пихатою черкешенкою Гюльбехар, з її чоловікоподібною служницею Лейлою, з євнухом Мансуром, з клятим греком Ібрагімом, з підступними прислужниками, кривдниками та вбивцями Прохором-Копилом, Євтихієм та Захаром, а також з багатьма іншими. Тепер настала черга князя Вишневецького, що уособлював весь свій мерзенний рід, від якого султаниша зазнала суцільних нещасть»* [18, с. 286].

Задоволена смертю князя Дмитра, Роксолана відчуває радість, адже вона, нарешті, здійснила свій задум і помстилася за смерть рідних, а ще відчуває гордість від того, що після цього її, «рудоволосу чортицю Хуррем», боятимуться піддані: *«До цього, власне, і зводився підсумок як усього її*

великотрудного життя, так і добре продуманої витонченої помсти, що вона тільки-но здійснила» [18, с. 287].

І тільки побачивши родимку у вигляді вигнутої шаблі на тілі мертвого князя Вишневецького, вона зрозуміла, що стала катом власного сина, любого первістка Дмитра, якого все життя вважала загиблим. Її тріумф змінився невимовним розпачем і каяттям: власними руками вона вбила сина, якого все життя мріяла знайти: *«Саме його вона мріяла відшукати всі дні, проведені в Османській імперії! Саме на нього хотіла вилити весь запас нерозтраченої материнської ніжності!!!» [18, с. 289].* Від розуміння того, що вона накоїла, від усвідомлення того, що нічого не можна було змінити, адже вона сама принесла срібні наконечники для стріл, якими було вбито характерника-князя, султанша непритомніє й падає прямо біля тіла свого сина.

Роксолана померла через тиждень після цих подій від незрозумілої хвороби, притискаючи до себе натільний хрестик, знятий з розбійника Байди, постійно розмовляючи з якимсь дитинчам, якого називала Дмитриком. Так закінчується історія життя Олександри-Анастасії з Рогатина, величної Роксолани, коханої дружини Сулеймана Пишного, яка мала неабиякий вплив на султана й змінила життя Османської імперії.

Отже, подружжя Литовченків по-іншому підійшло до висвітлення долі Роксолани, відійшовши від традиційних уявлень і трактувань її образу. У їхньому романі вона змальована як звичайна жінка, розлучена з рідною землею, коханим чоловіком та з маленьким сином, яка переживає особисту трагедію, тому й мститься за себе, але за іронією долі стає вбивцею власного сина.

В. Разживін, проаналізувавши роман подружжя Литовченків, дійшов до висновку: «Руйнація звичної фабули, утвердження як головного рушія подій мотиву помсти дало змогу письменникам витворити новий образ Роксолани, із акцентуванням не на винятковості долі, не на героїчному аспекті чи патріотизмі, а на звичайних людських рисах. Авторська версія цілком

оригінальна, вступає в певні суперечності зі сформованим у творах ХХ ст. каноном» [22].

О. Сінченко у рецензії «Роксолана з людським обличчям» зазначає: «Мене, як надчутливу дівчину, маму, кохану, просто вразила трагедія тієї іншої, далекої, колись незрозумілої і байдужої мені жінки. Я вперше побачила, що в Роксолани таки є щось людське, навіть більше – жіноче!» [24] Автори, дійсно, менш за все прагнули показати свою героїню як патріотку, благодійницю тощо. Роксолана в їхньому баченні – це жінка, яка прагне стати сильною й мати владу, а умови життя роблять її такою, якою бачить її читач у творі: часом нещасна, часом жорстока, але далека від образів, змальованих попередниками.

На нашу думку, не можна однозначно поставитися до зображення долі Роксолани у цьому творі. Слід відзначити, що у творі є мотиви, які перекликаються із мексиканськими серіалами 90-х років, зокрема амнезія героїні, яка навіть забула власне ім'я. Викликає сумнів і те, що жінку, яка народжувала, лікарка пропустила б у султанський гарем, та й валіде навряд чи сприяла б знайті без роду й племені, адже таких полонянок у гаремі було безліч. Але авторська версія, безумовно, є оригінальною, оскільки в історичному романі поєднані й любовна, і пригодницька, й історична лінії, герої твору – це звичайні люди зі своїми сильними рисами та слабкостями, тому й інтерпретація образів історичних осіб у Тимура та Олени Литовченків відрізняється від інших вітчизняних письменників.

2.3. Образ Роксолани в романі Алена Паріса «Останній сон Сулеймана»

Роксолана як історична особа не залишила байдужими й французьких літераторів. Як зазначалося в попередніх розділах, роль, що відіграла Роксолана в житті султана Сулеймана Пишного та всієї Османської імперії, викликала інтерес з боку політиків ще за життя цієї жінки. Після її смерті

з'явилися твори Габріеля Бунена, Жана Мере, Жана Расіна та інших прозаїків і драматургів. У XIX та XX століттях теж інтерес до цієї неординарної особистості не зменшився, її образ з'явився у творах Фервакса Дауні, Мішеля де Грес та Катрін Клеман (80–90 роки). До змалювання образів Сулеймана та Роксолани звернувся і французький письменник Ален Паріс у своєму романі «Останній сон Сулеймана», який був написаний у 1996 році. Він створює свою версію долі Роксолани, де в чому відмінну від традиційних трактувань, тому є потреба розглянути цей твір, щоб виділити особливості її характеротворення в баченні західноєвропейського письменника.

Змальовуючи образ Роксолани, письменник відходить від звичних уявлень про неї, у цьому творі вона змальована як українська жінка, що зуміла вийти з низів суспільства й піднятися на найвищу ієрархічну сходинку. Власне, образ Роксолани не є головним, а тільки другорядним, що супроводжує головного персонажа Ож'є де Меркера – лицаря Тевтонського ордена. Знайомство Ож'є та української дівчини Анастасії відбувається в 1518 році в Україні, в невеликому містечку Рогатині, куди лицаря заводить випадок. Насті на той момент було років 15–16, але дівчина була невимовно красивою, її врода здивувала лицаря-мандрівника: *«У своїй селянській сукні Настя Лісовська ...поєднала всі зваби легендарних героїнь – Елени з Трої та Ізольди, Генієври, Леди й Пасіфаї! Від однієї вона взяла пишне мідянисте волосся, яке спадало, мов золоті стружки, на її перламутрові плечі. Від іншої – сині-сині очі і рот, подібний до напіврозкритої квітки. Що ж до її круглих грудей, що пружно випиналися з-під сукні, її оголені міцні ноги, розвинені стегна, то можна було б сказати, що вони походять від Венери»* [21, с. 10].

Автор твору змальовує бездоганну зовнішність Анастасії, але підкреслює, що дівчина зовсім не освічена, не змогла осилити грамоти, бо не знає, що таке Родос, а «Відень, Афіни чи Константинополь – це для неї щось однакове чи майже однакове». Зате вона привітна, ввічлива, вміє чудово

кухуварити й шити, робить добру наливку, тобто, як зауважує отець Лісовський, буде гарною дружиною, і тому священник її збирався видати за місцевого боярина Жакса.

У першу ж ніч Настя здивувала мандрівного лицаря тим, що наважилася прийти до нього в кімнату й просила взяти її з собою, бо дуже боялася свого майбутнього чоловіка, який уже звів зі світу двох своїх дружин, бо був надто жорстоким до них. Вона дуже хотіла жити, не бажала стати третьою жертвою, тому була готова навіть спокусити лицаря, щоб він її порятував від такої долі. Автор підкреслює силу волі й рішучість дівчини, її не типову для сільської дівчини поведінку. Звісно, лицар відмовився від її пропозиції, адже боярин Жакса їх би обов'язково б наздогнав і вбив би, тоді шансів урятуватися у них би зовсім не було.

Тоді ображена дівчина обмовила його перед своїм майбутнім чоловіком, звинувативши в тому, що він хотів збездіяти її, і тільки сила й спритність урятували Ож'є від переслідувань придворних пана Жакса.

Отже, Настя стала бояриною, але шлюбна ніч не принесла їй радості, адже вона не любила свого чоловіка й боялася його жорстокості, тому в ліжку з сумом згадувала вродливого Ож'є, який відмовився від її кохання й залишив тут, у цьому селі, з грубим і осоружним нелюбом: *«Як би їй хотілося служити йому, поділяти його пригоди і відкрити широкий світ, чого, і Настя це знала, вона тепер не матиме ніколи»* [21, с. 19]. Від природи розумна дівчина усвідомлювала, що її чоловік тільки спочатку буде вдавати з себе доброго, а згодом стане з нею таким же жорстоким, як і з попередніми дружинами, яких він передчасно звів зі світу. І від цього їй ставало ще прикріше, що вона заплакала, хоч боярин і обіцяв багате життя.

Напад ногайців зруйнував її недовге подружнє життя: боярина Жакса вбили, а Настю було забрано в полон, і вона з невільницями йшла до Перекопу, гнана й принижена. У дорозі, познайомившись із болгаркою Анною, вона почала вчити турецьку мову, розуміючи, що ці знання їй будуть потрібні: *«Щовечора болгарка займалася з Настею, яка виявилася досить*

здібною ученицею. Вона мало цікавилась містами й народами, зате швидко вивчила кілька простих турецьких речень» [21, с. 25].

Попавши після невільницького ринку до Евлії-бея, Анастасія своїм чарівним співом зуміла привернути увагу сокольничого Ібрагіма – кращого друга султана Сулеймана, і той купив її, щоб подарувати самому султанові. У султанському гаремі її стали називати Роксоланою, тобто русинкою, вона дуже швидко пізнає особливості життя жінок і захоплюється султаном. До певного часу вона стримує себе, не відповідаючи на образи Гюльбахар, яка глузує з неї, називаючи « гладкою рудою коровою з в'ялим вим'ям», «перебраною мавпочкою» та «селючкою».

Під час першої ж ночі, проведеної з султаном, Роксолана відчула себе щасливою жінкою: *«Роксолана затремтіла. Забувши, хто він такий, вона бачила в ньому тільки напарника в задоволенні, якому віддалася цілковито. Вона навіть дозволила собі деякі рухи, про які ніколи й не думала, й султан, здавалося, був на вершині щастя»* [21, с. 55]. Після цієї зустрічі з Роксоланою султан став проводити з нею все більше ночей, не звертаючи уваги на свою дружину Гюльбахар та інших жінок гарему, що викликало в них ревності й ненависть до гарної українки. Особливо її ненавиділа Гюльбахар, яка бачила в ній суперницю, що відтіснила їх із сином від султана й заволоділа його увагою, більше всього її розлютило, що Роксолана завагітніла. Тому ображена перша дружина накинулася з образами на свою суперницю, але й русинка не стерпіла таких принижень: поваливши свою ворогиню, вона, опинившись зверху, *«затисла черкешенку своїми стегнами й дала їй доброї прочуханки»*. Султан нічого їй не сказав, а зробив усе можливе, щоб перепинити Гюльбахар дорогу до покоїв Роксолани.

Після народження сина Селіма Сулейман пообіцяв Хюррем одружитися з нею: *«Виснажена, але радісна, з обличчям в ореолі мідяного волосся, вона ніколи не здавалася йому такою бажаною»* [21, с. 5].

Згодом Роксолана, як зазначає автор, починає відігравати ще важливішу роль у житті Сулеймана, адже вона була розсудливою й

розумною, тому могла дати йому слушну пораду навіть у державних справах. Саме Роксолана радить послати Ібрагіма приборкати непокірного Ахмед-пашу, який оголосив себе султаном Єгипту і перестав коритися Сулейманові. Ібрагім пожалкував, що недооцінив розуму кмітливої русинки, коли подарував її султанові: *«Коли я вперше її побачив в Евлії-бея, це була проста селяночка, смішлива рабиня з чаруючим голосом. Моїм єдиним бажанням було розважити Сулеймана. Я сподівався, що вона йому сподобається і мав намір зліпити з неї щось за своїм бажанням»* [21, с. 7].

Але жінка з природним розумом відтіснила від свого чоловіка його товариша на другий план. Поки Ібрагім перебував у поході, вона оволоділа турецькою та взялася за перську мову, добре перекладала поета Орфі, чим викликала захоплення Сулеймана, та водночас і нажила собі ворога: супроти неї була категорично налаштована мати султана – Хафса, яка розуміла, що Роксолана поступово відтісняє від султана всіх, із ким він був близьким: спочатку Гюльбахар, а потім Ібрагіма. Хоч зовні вони дотримувалися правил Двору, але їхня неприязнь була відчутною. Валіде не довіряла Роксолані після вигнання Гюльбахар, а Роксолана відчувала це своїм жіночим еством і теж не вірила їй, вони були суперницями в боротьбі за владу: *«Як два борці, що вишукують підступного захвату, ці дві жінки вивчали одна одну... Під час відсутності Сулеймана потаємна боротьба проти Хафси-хатун за владу над гаремом мала бути жорстокою...»* [21, с. 10]. Розуміючи, що сили нерівні, Роксолана все одно прагнула здобути перемогу, вона не втрачала сили духу навіть під час бунту яничарів, коли валіде звинувачувала її в тому, що вона відправила Ібрагіма в Єгипет, а Сулеймана на полювання, залишивши столицю без догляду, і тому й стався заколот. Але Роксолана з гідністю відповіла, що її вини в цьому анітрохи немає: *«Знаю, що ви мені не довіряєте. Даремно, валіде-султан, бо я щиро люблю Сулеймана. До кінця своїх днів буду його возвеличувати й служити йому. Якщо зможу, ще подарую йому синів, принесу радість і втіху»* [21, с. 14]. Хоч ці слова трохи заспокоїли валіде, та змінювати своє ставлення до українки вона не стала,

висловивши умову, щоб Роксолана не сприяла віддаленню візира Ібрагіма від Сулеймана, адже він був її зятем, чоловіком доньки Хадідже.

Хоч у Роксолани й валіде не склалися стосунки, але молоду султаншу люблять челядниці через те, що вона має легкий і веселий характер, тому з її появою в гаремі, коли вона стала улюбленицею султана, стало затишно й спокійно: *«Після дратівливої й заздрісної Гюльбахар влада українки нагадувала духмянний рай Аллаха»* [21, с. 10].

Під час бунту яничарів головний євнух насамперед рятував від розправи Роксолану та її дітей, а потім уже решту султанської родини – спадкоємця Мустафу, саму валіде та її доньку Хадідже, що викликає неабиякий гнів Хафси-султан, адже першою стали рятувати не її та Мустафу, а українку з дітьми. І цей вчинок старого слуги свідчив про те, що більше боялися відповідати перед султаном за життя Роксолани з малими спадкоємцями, ніж за інших членів династії Османів.

Навіть після народження другої дитини й вагітна третьою Роксолана зуміла зберегти зовнішню красу: *«Вдивляючись у дзеркало, з задоволенням виявила, що її дві вагітності на ній не позначилися. Авжеж, стегна трішки поширились, а пишні груди поважчали, але хіба це не подобається Сулейманові?»* [21, с. 10]. Повертаючись із полювання, після бунту яничарів, султан більше всього боявся, що з Роксоланою та дітьми трапилося лихо. На щастя, всі вціліли, і султан після повернення Ібрагіма з Єгипта одружився з Роксоланою, тепер вона стала законною дружиною Сулейман, це принесло їй радість, а валіде сум.

Автор наголошує, шлюб дав цій жінці нечувану владу над самим Сулейманом, адже вона зважилася піти в похід разом із султаном, чого не було дозволено ще досі жодній жінці. Навіть посол Венеції зауважив про себе: *«Щоб аж так порушити закон, ця жінка мусила б мати диявольський вплив на Сулеймана!»* [23, с. 27].

Залишивши малих дітей у Сералі, Роксолана зважилася на цей крок тому, що боялася втратити любов Сулеймана, адже похід до Угорщини

обіцяв бути тривалим і важким, а молода жінка схитрувала, щоночі переконуючи свого султана, наскільки їй небезпечно залишатися без нього. І закоханий падишах піддався на її умовляння: Роксолана поїхала з ним.

Хоч і не зовсім зручними були умови, вона розважала своїми піснями Сулеймана, покращувала йому настрій, не скаржачись ні на що, не шкодуючи за розкішню гаремних палат та садків. Вона заспокоює султана, коли той хвилюється, що їй тут не зовсім зручно: *«...Моя нагорода за це – щовечора бути з тобою!»* [23, с. 30]. Тільки одне бентежить молоду жінку – почуття ревності до Ібрагіма – улюбленого друга й головного візира Сулеймана. Хоч султан і заспокоює її тим, що він їх любить однаково, тому ревнувати немає підстав, але Роксолана дбає не тільки про себе, а насамперед про безпеку своїх спадкоємців, які мусять після султана зійти на трон: *«Поки султан поважатиме її ложе, поки вона даруватиме йому спадкоємців, шлях до трону їй не буде закрито. Заважати їй можуть лише улюбленець Ібрагім та Мустафа, найстарший султанич. Всемогутній вельможа й тринадцятилітній хлоп'як»* [21, с. 31].

Отже, змальовуючи інтриги Роксолани, автор повторює ті ж ситуації, що і його попередники. Тут він не відходить від традиційної літератури й зображує султанку як розумну й хитру жінку. Але він бачить у Роксолані не тільки негативні риси, а й позитивні. Вона вміє бути вдячною. Зустрівши лицаря Ож'є де Меркера в полоні, вона не мстить йому за те, що він відмовився брати її з собою, а, навпаки, дякує йому за те, що не скористався довірливістю й недосвідченістю шістнадцятилітньої дівчини: *«Лицар не може обтяжувати себе жінкою, ти був зі мною чесним. З того часу як змінилася моя доля, я все думала, що заборгувала тобі. Сьогодні маю нагоду віддячити»* [21, с. 44]. Знаючи, що лицар має померти мученицькою смертю (з нього живого мали здерти шкіру, а потім відітнути голову), Роксолана пропонує йому простий вихід із ситуації: вона попросить Сулеймана не страчувати Ож'є, а зробити його білим євнухом у гаремі, щоб хоч у такий спосіб уберегти його від смерті. Зрозуміло, що лицар відмовляється від цієї

пропозиції їй каже, що краще смерть, аніж таке життя. Усвідомлюючи, що не зможе допомогти йому, Роксолана йде. На щастя, лицаря відпустив Ібрагім, який стежив за Роксоланою, щоб дізнатися, навіщо вона відвідувала лицаря і чого від нього хотіла.

У цій сцені Роксолана змальована як проста й по-своєму добра жінка, що не хоче смерті чесної, сміливої людини й намагається допомогти лицарю, який є часткою її минулого.

Заради життя своїх дітей Роксолана готова на все: вона обмовляє Мустафу, налаштувуючи султана проти нього, а також забороняє своїм синам спілкуватися зі старшим братом, вважаючи його їхнім прямим ворогом. Розуміючи, що за Мустафою ще стоїть Ібрагім, який буде відстоювати інтереси старшого султанича, щоб залишитися при владі й бути головним візиром, вона вирішує за будь-яку ціну позбавитися його. Поступово султан під впливом Роксолани теж змінює своє ставлення до кращого друга, усвідомлюючи, що дружина права. Навіть у поході він усе менше запрошує до себе Ібрагіма, а читає, залишаючись сам, листи, надіслані із далекого Сералю. Сулейман відчуває відсутність коханої жінки й сумує без неї:

«Йому бракувало сміху, гри й танців Роксолани. Він перечитував одержані від неї листи й ніби чув голос своєї дружини, як вона розповідає про своє життя в Сералі» [21, с. 89]. Від листів коханої віяло теплом й ніжністю, вони нагадували про дім і дарували султанові душевну рівновагу, коли його похід видався невдалим.

Чим більше любить Сулейман свою дружину, тим більше ненавидить її Ібрагім, відчуваючи небезпеку, тому їй прагне її помститися. У А. Паріса внутрішнє протистояння «Хюррем – Ібрагім» змальовано особливо яскраво: і Хюррем, і Ібрагім по-своєму люблять Сулеймана, обоє прагнуть його уваги й ласки, проте Ібрагім хоче мати ще й владу, він самовпевнений та самозакоханий, і тому це стає однією з причин його страти. Але великий візир кмітливий і тому розуміє, що султан, усе більше віддаляючись від нього, безтямно захоплюється розумом і красою своєї улюблениці

Роксолани. Відчуваючи заздрощі й ревності, він плете інтриги проти неї, висловлюючи незадоволення Хайреддіну-паші: *«За десять років русинка зуміла так зачарувати мого володаря, що він на іншу й очей не підняв...Відтоді жодна жінка не мала від нього ласки. Гюльбахар подарувала йому одного сина, Роксолана – чотирьох. Мій володар одружився з нею і тільки нею живе»* [21, с. 99]. Щоб розлучити Сулеймана й Хюррем Ібрагім доручив Хайреддіну викрасти Джулію де Гонзаго – одну з найпрекрасніших жінок світу, щоб подарувати її султанові, сподіваючись, що той, захопившись жіночою красою, забуде про Роксолану, і все стане так, як було колись. Але Джулії вдалося втекти, і план Ібрагіма не здійснився. Роксолані більше жодна суперниця не загрожувала, вона стала повноправною господинею в гаремі, особливо після смерті валіде.

Ібрагім не зміг передбачити, даруючи Хюррем Сулейманові, що вона візьме верх над ним і зможе перемогти його, але жіноча краса й гнучкість розуму мали більший вплив на султана, ніж давня дружба з Ібрагімом. А несправедлива страта Іскандера Челебі справила настільки сильний вплив на султана, що той не міг спати вночі, бо уві сні до нього пригодив страчений і дорікав йому за злочин. Коли султан розчарувався у своєму другові й засумнівався в його вчинках, цим скористалася Роксолана. Вона ніжно заспокоїла Сулеймана й дочекалася, коли він заснув, а поки він спав, розмірковувала: *«Роками вона ревнувала великого візира за його вплив і вишукувала засоби, щоб його перемогти. Й ось, їй вистачить підтримувати докори сумління Сулеймана й скористатися його невідчепною думкою, щоб знищити суперника»* [21, с. 157]. Нею насамперед рухає головний мотив – позбавитися Ібрагіма тому, що він у разі смерті Сулеймана підтримає Мустафу й буде разом із ним правити, а їй з дітьми загрожує небезпека – синів повбивають за законом Фатіха, а її в кращому випадку вишлють до старого замку або ж можуть отруїти. Тому вона й підтримує думки султана про покарання Ібрагіма, незважаючи на те що той рятував його життя не

один раз. І їй удається досягнути поставленої мети: Сулейман скарав свого друга, і на деякий час жінка заспокоїлася.

Відтворюючи конфлікт Роксолани та Ібрагіма, Ален Паріс традиційно, як і інші західноєвропейські письменники, змальовує її як інтриганку, яка не сама знищує своїх суперників, а усуває їх руками Сулеймана. Після Ібрагіма настала черга Мустафи, але автор не приділяє уваги подробицям, тільки одним реченням дає зрозуміти, що вона таки причетна до цього, оскільки султан зважився на важкий крок – убивство власного сина: *«Рюстем, Роксолана, Шемсі... всі звинувачували спадкоємця трону в змові»* [21, с. 165]. Щоб уникнути заколоту, султан був змушений піти на це, хоч згодом його почали мучити сумніви, чи правильно він учинив, послухавши їх, оскільки страта Мустафи дуже вплинула на молодшого сина Джихангіра й призвела до його смерті.

Письменник підкреслив, що загибель Мустафи не зробила ні Сулеймана, ні Роксолану щасливою, оскільки її сини Селім та Баязід, які залишилися живими, не змогли жити в злагоді й постійно конфліктували між собою, причиняючи матері своїми вчинками невимовний біль. Роксолана, ще доволі молода жінка, тяжко страждала від хвороби, але ще більше – від сварок своїх дітей, що не хотіли поступатися один одному й поводитися не як брати, а як вороги. Кожен із них вважав себе гідним претендентом на престол і прагнув прибрати суперника зі свого шляху, незважаючи на родинні зв'язки та почуття. Почуваючись хворою, розуміючи, що незабаром вона покине цей світ, Роксолана звертається до нерозумних синів із проханням помиритися, припинити ворожнечу: *«...Мехмет помер маленьким, і я оплакую його. Джихангір помер також, і я його оплакую, бо до того ж він страждав усе життя. Тепер я плачу над вами, моїми старшими, бо ненависть довела вас до того, аж ви забули, що народила вас одна мати, що ви ссали одну й ту ж грудь, разом спали, їли, навчалися... Ви хочете затьмарити мої останні дні, кидаючись один на одного, як скажені*

собаки? Якщо у вас є хоч якась любов до матері, помиріться і спокійно чекайте рішення султана» [21, с. 167].

Автор наголошує, що Роксолана насамперед жінка й мати, яка хоче застерегти своїх дітей від фатальних помилок і зберегти їм життя, відвернути смерть від них, тому й просить їх не забувати її слів, коли її не стане.

До останньої хвилини Хюррем і Сулейман залишаються близькими людьми. Розуміючи, що кохана тяжко хвора, султан намагається зігріти її своєю любов'ю і теплом. Він ніжно обіймає її, гладить її волосся, читаючи вірш, написаний ним на її честь. І для помираючої жінки це найбільше щастя – бачити біля себе коханого Сулеймана. Вона щиро жалкує, що не може так, як раніше, дарувати йому свою любов: *«Я вже не можу ні співати, ні танцювати для тебе...І я тебе зустрічаю ось тут, тоді як хотіла б прийняти на моїм ложі» [21, с. 168].*

Султан читав їй вірш, а потім зрозумів, що його Хюррем померла, хоч йому було важко в це повірити, адже майже сорок років вона була поряд із ним: *«Він розпустив стрічки її оксамитового, мережаного перлами й діамантами капелюшка й притулив обличчя в розсипані посивілі коси. Й довго залишався так у темряві» [21, с. 168].* Саме цей епізод засвідчує велику любов і повагу володаря світу до жінки, яка була для нього не тільки радістю, а й підтримкою в житті до останнього його подиху.

Зустріч із лицарем Ож'є, що розповів уже хворому Сулейманові правду про першу зустріч із Роксоланою в далекій юності, пробудила в серці султана найкращі спогади про єдину жінку, яку він любив усе життя, й він з легким серцем відійшов «до раю Аллаха».

Ю. Кочубей, аналізуючи образ Роксолани, зауважив: «Вона ніби символізує нескореність вільної духом людини, її спроможність стати на бій проти долі і перемогти. Причому без містики і чудес. Кожен із авторів, котрий писав про Роксолану, не міг не відзначити силу її характеру та інтелекту, рішучість, розуміння людської природи та механізму політики і влади. Свідомо чи ні, такі автори показують, що ця жінка – феномен,

незвичайна постать великого масштабу, яка сама зуміла утвердити себе в історії» [16, с. 52].

Отже, у романі А. Паріса «Останній сон Сулеймана» Роксолана змальована як звичайна жінка, яка завдяки своїй природній красі та гострому розуму змогла підкорити собі суворого володаря Османської імперії, стати не тільки його коханкою, матір'ю його дітей, а насамперед щирим другом, співрозмовницею, порадницею, здатною допомогти слушною думкою, тобто у їхніх стосунках панувала гармонія. Автор не приділяє багато уваги її інтригам, він зауважує, що нею керувало єдине бажання – зберегти життя собі й дітям, тому й змушена була відповідати на інтриги, а також виборювати собі місце в житті. Гаремні умови змусили її змінитися: зі щирої й безпосередньої дівчини, яка чудово співала й танцювала, на прагматичну, готову до боротьби за існування жінку. Ален Паріс відходить від традиційного трактування образу Роксолани як злодійки, чарівниці, що приворожила Сулеймана, вона зображена як жінка зі своїми перевагами й недоліками: як і всі жінки після пологів, хвилюється, що погладшала, й побоюється, що султан перестане її кохати, любить поїсти солодкого, але змушена стримувати себе, щоб не зіпсувати фігури, хоч їй це важко. Роксолана робить усе можливо, щоб бути кращою від інших жінок, не втрачати привабливості в очах свого Сулеймана, і це їй вдається впродовж багатьох років.

Як мати, Роксолана дбає про лад у родині, про майбутнє своїх синів, її морально вбиває те, що сини ворогують між собою, не поважають один одного, адже вона любить їх однаково, тому й застерігає від негідних вчинків, які можуть коштувати їм життя.

У романі А. Паріса рецепція образу Роксолани відрізняється як від зарубіжних, так і українських трактувань. Він не канонізує цю історичну особу, а змальовує як людину зі своїми сильними і слабкими рисами характеру. Його Роксолана є доволі привабливою зовні, жіночна, кмітлива, щира, тому викликає симпатію й захоплення читачів. Звісно, з окремими

побутовими деталями можна не погоджуватися, але образ великої жінки він відтворив доволі вдало.

Аналізуючи історичний роман А. Паріса «Останній сон Сулеймана», дослідниця Л. Синявська зауважила: «Прагнення до всебічного, історично правдивого зображення постаті Роксолани не слід розцінювати як намагання подати негативний її образ, а тому інтерпретація даного образу, запропонована сучасним французьким романістом Аленом Парісом, заслуговує, на наш погляд, уваги і читачів, і дослідників» [23, с. 229].

Висновки до другого розділу

Рецепція долі Роксолани знайшла відображення у творчості українських та зарубіжних письменників. До цього образу зверталися українські письменники О. Назарук та П. Загребельний (XX століття) у своїх історичних романах, у кінці XX – початку XXI століття ця тема розкрилася у творах інших жанрів – повісті Ю. Винничука «Житіє гаремное» у формі щоденника Роксолани, романі у віршах М. Балашової «Вінок Роксолани», історично-пригодницькому романі О. та Т. Литовченків «Кинджал проти шаблі». У зарубіжній західноєвропейській літературі до цієї теми звернувся письменник Ален Паріс у романі «Останній сон Сулеймана». Поява нових творів свідчить про те, що інтерес до великої українки не зменшився, а посилюється, оскільки кожен митець по-своєму створює образ цієї історичної особи.

У романах О. Назарука та П. Загребельного основна увага приділена розкриттю внутрішнього світу Роксолани та відтворенню її психологічного стану, зокрема обидва письменники підкреслюють її внутрішнє роздвоєння: християнська віра або іслам, любов до султана як до чоловіка і ненависть до нього як до деспота, завойовника. І О. Назарук, і П. Загребельний простежують увесь життєвий шлях Роксолани, Анастасії Лісовської, доньки священика з Рогатина, починаючи з дитинства й до кінця життєвого шляху,

докладно змальовують її життя в гаремі, боротьбу за існування, взаємини із султаном, членами його родини та оточенням. Більш глибоко психологічний портрет героїні у П. Загребельного, який передав внутрішню боротьбу героїні, її тугу за рідною землею, прагнення допомогти їй. Автор підкреслив її неоднозначне ставлення до султана, якого вона вважала своїм ворогом, але потім усе-таки полюбила, народивши йому п'ятьох дітей, щиро полюбив її й султан, оскільки вона дарувала йому спокій і гармонію, уміла створити затишок. Письменник підкреслив, що поряд із нею жорстокий і неврівноважений повелитель перетворювався на доброго й поблажливого, виконуючи прохання Роксолани. Але навіть титул Хасекі не гарантував Хуррем безпеки: вона все життя боролася за право на існування, долаючи інтриги ворогів (валіде, Махідеван, Ібрагіма) та прибираючи зі свого шляху суперників. Мотивація її поведінки цілком зрозуміла: вона боролася за життя своїх дітей. Саме цим пояснюють її вчинки й О. Назарук, і П. Загребельний.

Обидва автори виділяють такі риси характеру Роксолани: природний розум, прагнення знань, інтерес до книжок, до навчання, кмітливість, почуття власної гідності, волелюбність, рішучість, наполегливість, любов до своїх дітей, любов до рідної землі, бажання творити добро, займається благодійністю, допомагає бідним. У той же час героїня страждає від розлуки з рідною землею, від самотності на чужині; її єдиною розрадою стають пісні, які вона співає, передаючи свій психологічний стан. П. Загребельний наголошує, що саме відірваність від рідної землі, від свого народу стали причиною її передчасної смерті.

У постмодерному романі у віршах М. Балашової «Вінок Роксолани» відтворено складний внутрішній світ жінки-невільниці, яка страждає від розлуки з Україною, змушена жити на чужині з нелюбом, писати йому листи, сповнені любові, а в душі відчувати самотність і тугу. Авторка відображає внутрішній конфлікт у душі героїні через діалог Янгола Правди і Янгола Совісті. Щоб розрадити біль, Роксолана завжди співає, тому М. Балашова підкреслює зв'язок своєї героїні з українським народом, зокрема її любов до

пісні, до народних звичаїв, до української культури, що стали основою формування її характеру. Завдяки згаданим пісням можна відчутти психологічний стан героїні.

Авторка підкреслює, що материнство тримає Роксолану на світі, вона заради дітей витримує всі випробування, й тільки смерть улюбленого сина змушує її сказати всю правду султанові й звинуватити його в убивстві власного сина. Образ Роксолани в романі М. Балашової подається в динаміці через її думки, вчинки, пісні.

У постмодерній повісті Ю. Винничука «Житіє гаремное» відтворюється не духовний світ Роксолани, не її сутність, а інтимне життя з Сулейманом, яке начебто викладено в її щоденнику, зокрема показано гаремні оргії тощо. Роксолана змальована як звичайна малоосвічена селючка, що пізнає особливості інтимного життя. Тому цей твір не можна сприймати як художньо довершений, оскільки й серед літературознавців він був сприйнятий і оцінений вельми неоднозначно.

Доволі незвичною для сучасних читачів є рецепція Роксолани в романі подружжя О. та Т. Литовченків «Кинджал проти шаблі». У ньому поєднано елементи кількох жанрів роману: детективного, любовного, пригодницького, історичного. Незвичні колізії відбуваються в житті головної героїні Олександри: вона закохується в молодого шляхтича Івана Вишневецького, якого разом із тіткою врятувала від смерті, одружується з ним, народжує сина Дмитрика, але на перешкоді їхнього щастя стає людська заздрість. Автори показують, які поневіряння випадають на долю Олександри-Анастасії: розлука з коханим Іваном та сином через напад псевдотатар, тяжке поранення голови, що спричинило повну втрату пам'яті, полон, зустріч із Марисею, що врятувала її від смерті, життя в гаремі, постійні спроби пригадати, хто вона насправді, смерть Марисі від рук посланців Махідеван, роль служниці валіде в гаремі.

Автори підкреслюють, що гарна зовнішність і веселий характер героїні, а також її вміння лікувати травами й працелюбність дали їй змогу здобути

прихильність валіде, яка сприяла її зближенню з султаном. Поступово Олександра-Хуррем пригадала все, що з нею відбувалося раніше, але винуватцем трагедії, яка сталася з нею, вважала свого першого чоловіка Івана Вишневецького, тому нею оволодіває прагнення помститися за своє знівечене життя. Розумна жінка усвідомила, що опиратися їй потрібно не на валіде, а на султана, тому для нього вона була ніжною й люблячою дружиною, бо це давало їй необмежену владу, а насправді виношувала план помсти, прибирала своїх ворогів служницю, за її наказом було нещадно вбито княжих слуг, її кривдників, які прибули з Дмитром Вишневецьким до султана. Жінка ненавиділа ватажка козаків Дмитра Вишневецького, тому що вважала його сином своєї суперниці Анастасії Олізарівни й Івана Вишневецького, навіть не здогадуючись, що це її рідний син, який дивом залишився живим. Символічну роль тут відіграє кинджал, подарований Іваном Вишневецьким Олександрі, а згодом відданий Дмитром Роксолані; він уособлює помсту, нагадує великій Роксолані її колишнє кохання.

Письменники наголошують, що заради того, щоб досягти своєї мети, султанка йде на хитрощі, просить у королеви Барбари порошок «біле безумство», щоб заманити характерника Байду у пастку й знищити його. Помста стає сенсом її життя, вона вже не була тією довірливою й ласкавою дівчиною, якою бачили її на початку роману, це була сильна й рішуча жінка, сповнена бажання помститися за кривди. Тільки побачивши на тілі мертвого Дмитра родиму плямку, вона зрозуміла, що звела зі світу власного сина, якого оплакувала й розшукувала все своє життя. Після усвідомлення жахливої помилки могутня султанка непритомніє, а невдовзі помирає.

Таке бачення образу Роксолани й відтворення її долі є новацією в літературі, оскільки вона змальована як жінка з незвичайною долею, у її зображенні відсутній будь-який пафос, вона прагне помститися за кривду, не знаючи правди, і цій ідеї присвячує все своє життя, тільки жорстока доля зіграла з нею злий жарт.

У західноєвропейській літературі кінця ХХ століття вартий уваги роман Алена Паріса, у якому він звертається до рецепції долі Роксолани. Письменник відступає від традиційного змалювання Роксолани як чарівниці, жорстокої маніпуляторки тощо. У його баченні Роксолана – проста селянська дівчина, яка прагне вирватися зі свого середовища, не хоче жити з нелюбом, тому зважується на рішучий крок – утекти з мандрівним лицарем Ож'є де Меркером. Їй доводиться пережити шлюбну ніч з нелюбом, а потім полон, у якому вона пристосовується до умов життя, вивчає турецьку мову. Попавши в гарем, швидко здобуває прихильність Сулеймана Кануні (тут автор традиційно відтворює її життя), але письменник підкреслює, що вона щиро полюбила султана, віддалася йому душею й тілом, тому їхні стосунки (і інтимні, й побутові) були гармонійними, сповнені любові. Природний розум і мудрість українки сприяють тому, що султан ще й поважає свою невістку, а згодом дружину, вона є для нього порадицею в усіх справах.

Водночас Роксолана часто використовує любов султана у своїх інтересах, щоб усунути суперників (Гюльбахар, Ібрагіма, Мустафу), проте автор не загострює уваги на подробицях цих подій, він нагадує, що вона діє так заради майбутнього своїх синів, життю яких загрожувала постійна небезпека. Зображуючи Роксолану, А. Паріс підкреслює її риси характеру як жінки: вона умовляє Сулеймана взяти її з собою в похід, створює йому затишок і підтримує у скрутні хвилини, не скаржачись на умови, намагається врятувати життя лицарю Ож'є на знак вдячності, що той не скористався її недосвідченістю й наївністю. Перед смертю намагається помирити своїх знахабнілих синів, які змагаються за право посісти престол після Сулеймана. Отже, у рецепції Алена Паріса Роксолана не виглядає інтриганкою й чарівницею, вона жінка, здатна привабити Сулеймана своїми якостями: природною красою, гнучким розумом, жіночою мудрістю, умінням кохати, розуміти свого султана й підтримувати в тяжкі часи, бути доброю і вдячною. Її образ у романі другорядний, але він довершений і майстерно створений.

Отже, рецепція образу Роксолани в літературі XX – початку XXI століття продовжується. Кожен письменник, намагаючись розгадати таємницю цієї незвичайної історичної особистості, бачив її по-своєму і втілював саме ту ідею, яку вважав за потрібне.

Роксолана продовжує бути для українців втіленням краси, розуму й сили духу – саме тих рис, які дозволили їй вистояти на чужині й не зламатися духовно, а також зробити свій внесок в історію українського та турецького народів.

ВИСНОВКИ

Образ Роксолани – дружини Сулеймана Пишного, володаря Османської імперії впродовж п'ятьох віків хвилює людство, тому він став предметом вивчення як істориків, так і літературознавців, оскільки на історичному матеріалі було написано чимало літературних творів. Кожен письменник бачив її образ по-своєму й відтворював відповідно до власного розуміння й бачення.

Проаналізовані рецепції долі Роксолани в інтерпретації українських, та зарубіжних митців ХХ – початку ХХІ століть дали можливість відтворити цілісний образ цієї легендарної особистості. Матеріал сюжетно-образного контенту творів про Роксолану дав змогу з'ясувати відмінність у висвітленні образу головної героїні митцями різних країн у різні часові періоди й дозволив зробити наступні висновки.

Образ Роксолани є водночас світовим і вічним, оскільки він виходить за межі твору й набуває загальнолюдського значення. Образ не втрачає актуальності впродовж століть. Він використовується у художніх творах різних жанрів авторів різних країн, упродовж 500 років приваблює митців і спонукає їх до створення шедеврів і в інших видах мистецтва. Образ Роксолани – української дівчини Анастасії Лісовської, що стала улюбленою законною дружиною повелителя Османської імперії, став символом краси, розуму, патріотизму, великого кохання.

Образ Роксолани став метатипом для написання історичних творів різних жанрів. Звертаючись до образу легендарної жінки, автори намагалися відтворити умови життя славетної українки, розкрити своєрідність її характеру та розгадати таємницю її надзвичайного злету. У художній літературі як зарубіжній, так і в українській упродовж ХХ–ХХІ століть було написано чимало творів, які проаналізовані в нашому дослідженні. Це історичні романи «Роксоляна» Осипа Назарука і «Роксолана» Павла Загребельного, історичний роман «Кинджал проти шаблі» Олени та Тимура

Литовченків, «Останній сон Сулеймана» французького письменника Алена Паріса; історичний роман у віршах «Вінок Роксолани» Марії Балашової, еротична повість «Житіє гаремное» Юрія Винничука.

Проведений аналіз дав можливість дійти до висновків, що доля Роксолани у художній творах письменників різних країн мала варіативність рецепцій – європейську, турецьку та українську. Становлення західноєвропейської рецепції репрезентовано у творах драматургів XVI–XVII століть П. Бонареллі, Ж. Мере, д'Алібрі, Ж. Расіна. Суть української інтерпретації в тому, що Роксолана є високоморальною представницею українського народу, яка прагне допомогти йому за будь-яких обставин. У турецькій інтерпретації – вона постає надзвичайно розумною й хитрою інтриганкою.

Рецепція образу Роксолани у світовій літературі – це тривалий і складний процес, який не можна трактувати й оцінювати однозначно. На це впливали різні фактори, у тому числі й національні аспекти: для українських письменників Роксолана – позитивний персонаж, неординарна особистість, а для турецьких авторів – жінка, яка стала причиною занепаду Османської імперії, тому й модифікація образу цієї історичної особи є різною.

Поява літературних творів вплинула й на розвиток кіномистецтва, яке теж не обійшло цієї теми, тож образ Роксолани є також інтермедіальним образом.

Узявши за основу інтерпретацію О. Дерманджі, ми проаналізували найбільш значні твори різних жанрів, написані українськими авторами впродовж XX – початку XXI століття, а також історичний роман французького письменника А. Паріса «Останній сон Сулеймана».

Найбільше уваги в роботі приділено українським історичним романам «Роксоляна» (1930) О. Назарука та «Роксолана» (1979) П. Загребельного. В обох творах життя Роксолани в Україні представлено дуже стисло. Роман О. Назарука «Роксоляна» розкриває образ полонянки, яка зуміла підкорити серце султана Сулеймана своєю безпосередністю, розкутістю, природним

розумом і простотою, поєднаною з почуттям гідності. Зі сторінок роману постає образ юної Настусі, яка зазнала розлуки з рідною землею, але змогла утвердитися як особистість на чужій. Письменникові вдалося відтворити внутрішній стан героїні, яка відчуває душевне роздвоєння, змушена задля того, щоб вижити, прийняти чужу віру, щоб бути поряд із Сулейманом і забезпечити майбутнє своїх дітей. У баченні О. Назарука Роксолана – суперечливий образ, у якому поєднано як позитивні риси характеру, так і негативні. Однак автор наголошує, що такою її роблять умови, у яких вона перебуває, зокрема боротьба за існування.

Отже, психологічний простір Роксолани в романі О. Назарука – це насамперед простір її внутрішнього світу, що складається з різноманітних почуттів, часом протилежних, але це допомагає створити цілісний і правдивий образ великої українки.

Намагаючись розкрити загадку Роксолани, О. Назарук здійснив одне з перших історично-психологічних розслідувань. Його послідовником у вісімдесяті роки ХХ століття став письменник Павло Загребельний – творець багатьох історичних романів, який упродовж 1978–1979 років створив роман «Роксолана», у якому теж відтворив драматизм долі великої українки. На відміну від Роксолани О. Назарука, героїня П. Загребельного змальована більш глибоко, зокрема її внутрішнє роздвоєння набагато сильніше, ніж у О. Назарука.

П. Загребельний відтворює почуття героїні на початку роману серед рабинь на кораблі, коли в її душі відбувається внутрішня боротьба. З одного боку, вона хоче померти, з іншого ж – розуміє, що їй хочеться жити: вона співає пісень, а душа розривається від болю. І в той же час воля до життя перемагає. І впродовж усього роману Анастасія-Роксолана не відчуває спокою. Навколо неї все чуже: люди, мова, звичаї, вона співає в гаремі й голосно сміється, чим привертає увагу валіде, а згодом і самого султана Сулеймана. Вона відчуває, що її душа вмирає від розлуки з рідним краєм, а

єдиною супутницею й розрадою стає рідна пісня, що допомагає вижити серед похмурого жіноцтва в гаремі.

Якщо в романі О. Назарука Роксолана любила султана, то героїня П. Загребельного його ненавидить як втілення зла й деспотизму: він поневолив її народ, розлучив її з родиною, навечно відірвав від батьківщини, тому в її душі живе прагнення помститися йому за це. Але в той же час кмітливий розум бранки розуміє, що вона зможе реалізувати свій задум тільки наблизившись до султана та його оточення. Ця думка дає їй силу виконувати пристрасний танець перед Сулейманом, що той кинув їй свою хустку на знак того, що вона йому сподобалася. Під час ночі, проведеної з султаном, Хуррем здивувала його своєю глибиною знань поезії, мови, східної культури.

Кохання Сулеймана до Роксолани було безмежним, вона народжувала йому дітей, і він виконував її забаганки, щедро обдаровував. Розумна жінка усвідомлювала, що силою своїх жіночих чар і красою тіла зможе мати неабиякий вплив на султана, і вона цим неодноразово користувалася. У той же час непомітно вона полюбила свого Сулеймана, і це для неї стало несподіваним відкриттям: їй довелося змінити віру, жити за законами ісламу, але вона робила це задля того, щоб стати законною дружиною султана. Навіть материнство, яке приносить їй радість, є можливістю здобути владу, піднятися над іншими жінками, адже вона – мати п'ятьох дітей. Але в той же час її вчинки мають глибоку мотивацію: існує закон Фатіха, тому її синам загрожує постійна небезпека, якщо один із них не посяде батьківський трон, через це вона й прагне стати єдиною жінкою султана.

Крок за кроком ідучи до вершин влади, Роксолана утверджується як особистість: здобуває титул Хасекі, стає дружиною султана, перемагає Махідеван, валіде, Ібрагіма, Мустафу, усуває своїх ворогів. У той же час вона намагається допомогти Україні, займається благодійністю, будує мечеті й школи. Але їй боляче те, що її сини виростають байдужими до України, що в серці її сина Баязида не виникло жодного почуття до її батьківщини, коли

він був там, що українські землі лежать сплюндровані й гинуть люди, як і раніше.

Роксолана розуміє, що життя її пройшло даремно, вона нічого не змогла зробити ні для свого народу, ні для України, ні для своєї родини. Так, Мустафа був прибраний, але й Баязид не посів батьківського трону: його стратив Сулейман за спробу державного перевороту. Це стало останньою краплею для Роксолани, тяжким ударом, від якого вона не змогла отямитися й захворіла. П'ятдесятидворічна жінка помирає. П. Загребельний, коментуючи її передчасну смерть, зазначає, що вона померла не від часу, а від страждань, особливо від усвідомлення того, що не змогла вберегти найдорожчого – своїх дітей, заради яких вела цю боротьбу, а ще тому, що була відірвана від рідного краю, від своєї родини, від батьківщини.

Отже, в історичному романі П. Загребельного створено цілісний образ української жінки, яка силою свого розуму зуміла піднятися над своїм оточенням і утвердитися як особистість, як жінка, як державна діячка в Османській імперії, де жінка не мала права виходити за межі свого гарему. Роксолана стала відомою на весь світ, нею захоплювалися, дивувалися, ненавиділи, але вона залишила після себе добру пам'ять і стала національним символом української жінки, яка і в неволі не переставала бути українкою, любити свій народ, пісні, звичаї.

У романі у віршах М. Балашової «Вінок Роксолани» продовжено традиційна рецепція образу великої султанки. Авторка ліро-епічного твору, йдучи за П. Загребельним, змальовує ті ж моменти життєвого шляху героїні, що й він: юність Настусі, ворожіння на святого Андрія, набіг татар, полон, перебування в гаремі, листи до султана, останній лист Роксолани. Зі сторінок роману постає жінка, яка страждає від несправедливого рішення султана, що наказав убити за непослух власного сина. Форма твору – роман у віршах – дає змогу поєднати масштабність зображуваного зі схвильованою розповіддю про долю Роксолани – сильної особистості, яка змогла подолати чимало перешкод, щоб піднятися до таких висот – стати султаншею, але

щастя від цього не відчуває. Вона тужить за рідною землею, прагне допомогти їй, але розуміє, що повернутися туди більше не зможе: вона мати султанових дітей, і материнство змушує її бути покірною й удавати любов до султана. Пісня стає її розрадою, як і в романі П. Загребельного «Роксолана», з допомогою співу вона виливає свій біль. Особливого драматизму образу Роксолани в романі М. Балашової надає внутрішній діалог між Янголом Правди та Янголом Совісті. Останній лист із докорами Сулейманові за смерть сина Баязида – це зойк її серця, це біль, який вона роками носила в собі, і тільки наприкінці життя сказала правду деспотові – султану. Таким чином, образ Роксолани в романі у віршах М. Балашової «Вінок Роксолани» досить зворушливий, він змушує читача перейматися болем героїні й захоплюватися нею.

Наприкінці ХХ століття, в 1992 році, з'явився постмодерний твір про інтимне життя Роксолани «Житіє гаремное» Ю. Винничука, у якому він нівелює образ Хуррем до звичайної куртизанки, яка дбає більше про тілесні втіхи, ніж про духовність. Образ Роксолани змальований в іронічному дусі, вона малоосвічена, хоч і читає книжки, але найбільше її цікавить проблема, як зробити приємно султанові в ліжку, про це вона радиться з валіде.

Поява такого твору, зрозуміло, викликала несхвальні відгуки літературознавців, у тому числі Т. Гундорової, В. Павліва, оскільки таке ставлення до відтворення вічного образу не всі могли сприйняти, тому цей твір викликав у читачів великий резонанс. Сам автор зізнався, що створив цю повість просто задля того, щоб вчинити скандал навколо журналу «PostПоступ» й розворушити сучасне болото.

Ще один твір із зовсім незвичним підходом до рецепції долі Роксолани з'явився в 2012 році. Це історичний роман Олени й Тимура Литовченків «Кинджал проти шаблі». У ньому вони абсолютно по-новому підійшли до змалювання образу Роксолани, особливо до того періоду, де змальовано її дитинство й перше кохання, зокрема заміжжя з князем Іваном Вишневецьким, народження первістка Дмитра. У творі поєднано елементи

історичного, пригодницького, детективного романів. Автори називають свою героїню Олександрю, вона зростає в родині п'янички-попа, дуже рано втратила матір, тому її виховує тітка-цілителька, від якої дівчинка навчилася розумітися на травах. Дівчина зростає дуже кмітливою й розумною, зачитується старовинними книгами в церковному архіві. Автори змальовують її чисте кохання до князенка Івана Вишневецького, їх одруження й народження сина. Але в долі жінки відбуваються зміни, зокрема на це вплинула інтрига князя Олізара проти Івана Вишневецького, внаслідок якої постраждала Олександрунька-Анастасія, що згодом стала великою Роксоланою, опинившись у полоні у татар, куди її продали підлеглі Олізара.

Втрата пам'яті головною героїнею (теж популярний прийом у сучасній літературі), яка забула навіть власне ім'я після удару дрючком по голові, спричиняє їй біль, вона не може згадати про своє минуле, і це спонукає її діяти рішуче й жити далі, незважаючи на біль у душі, дає мотивацію знайти винних у своїх нещастях і покарати їх належно. От тільки помста її була спрямована проти рідного сина, якого вона вважала померлим внаслідок нападу псевдотатар – княжих посланців.

Автори змальовують Роксолану розумною й передбачливою жінкою, яка під впливом обставин перетворюється на вмілу маніпуляторку, яка знищує всіх, хто спричиняв їй зло, вона у всьому досягає своєї мети. Байду вона вважає сином зрадника Івана й Анастасії Олізарівни, дочки князя Олізара, що зруйнував їхнє життя з Іваном. Але їй не судилося дізнатися правди, що Іван, її перший чоловік, ні в чому не винен, а Дмитро – її син. Дізнавшись гірку правду, побачивши родиму пляму у вигляді шаблі, коли вже Дмитро з її допомогою був убитий стрілами зі срібними наконечниками, Роксолана помирає через тиждень після цих подій.

Звісно, така рецепція долі Роксолани є незвичною для традиційної української літератури, але в цьому історичному романі незвичайна жінка змальована як людина зі своїми слабкими й сильними рисами.

У західноєвропейській літературі слід звернути увагу на роман Алена Паріса «Останній сон Сулеймана», де Роксолана, по суті, є другорядним персонажем, але її сюжетна лінія проходить паралельно з лінією лицаря Ож'є де Меркера, тому її образ у цьому творі розкритий доволі повно.

Автор змальовує її на початку твору як малоосвічену дівчину, що не хоче виходити заміж за брутального феодала Жаксу, тому зважується запропонувати лицарю взяти її з собою, а коли той відмовляється це зробити, обмовила його перед чоловіком, звинувативши у спробі зґвалтування.

Попавши в полон, вона дуже швидко пристосовується до умов, вивчає турецьку мову, вчиться грати, учиться складати вірші тощо. Завдяки Ібрагімові вона попала одразу ж у гарем Сулеймана, на його ложе. Султан захопився незвичною наложницею, а згодом став надавати їй перевагу й відвідував тільки її. Сутичка з Гюльбехар тільки утвердила Хуррем-Роксолану в очах повелителя, і зовсім скоро вона стала його єдиною жінкою, яка ділила з ним ложе.

Автор підкреслює, що у стосунках між Сулейманом і Роксоланою панує гармонія: він знайшов у ній коханку, друга й радника, тому їй дозволено Роксолані було надто багато, адже султан дуже боявся втратити свою кохану, тому й узяв її з собою в похід, де вона втішала його в скрутні хвилини.

Могутня султанка може бути й великодушною й доброю. Зустрівши лицаря Ож'є, який потрапив у полон і чекав мученицької страти, вона хоче йому допомогти, щоб подякувати за те, що в юності не скористався її наївністю й недосвідченістю, тому й пропонує йому порятунок – стати білим євнухом, щоб хоч так зберегти йому життя.

У зображенні Роксолани А. Паріс відходить від традиційних уявлень про неї як про чарівницю, інтриганку, що зазвичай були притаманні західноєвропейській літературі. Він не ідеалізує свою героїню, але й не паплюжить її, не звертає особливої уваги на її інтриги, а нагадує, що закон Фатіха змушував її усувати своїх ворогів – Ібрагіма, Мустафу тощо.

Султанка змальована як звичайна жінка-мати, що любить своїх дітей і хоче зберегти їхнє життя, тому й дорікає їм за ворожнечу між собою, за те, що не дотримуються звичаїв і не слухають батька-султана, який може покарати дуже жорстоко. Помираючи, вона заповідає їм жити мирно, як належить братам.

Востаннє спілкуючись із Сулейманом, вона просить вибачення, що не може зараз йому заграти чи станцювати. Смерть коханої жінки султан переніс дуже важко, він не міг звикнути, що поряд немає тієї, яка майже 40 років була для нього не просто жінкою, а другом і порадицею.

Отже, в образі Роксолани Алена Паріса втілені кращі риси української жінки, яка, поєднуючи внутрішню й зовнішню красу, здатна подарувати свою любов коханому чоловікові, стати йому підтримкою в важкий час, заспокоїти і втішити, коли він цього потребував. Змальовуючи велику султаншу, А. Паріс відійшов від рамок традиційної літератури й виявив своє бачення цієї неординарної особистості, яка змальована ним як людина з незвичною долею, що мусить боротися за існування.

Роксолана по праву належить до тих особистостей, яким не судилося забуття. Віками її таємниця хвилює творчу уяву багатьох письменників, змушує їх розгадувати загадку любові простої української дівчини-невільниці й могутнього султана Сулеймана, грізного повелителя Османської імперії.

Упродовж XX – початку XXI століть про незвичну українку написано чимало творів вітчизняними та зарубіжними письменниками. Її образ відтворено різними видами мистецтва, кожен митець наближається до неї, вивчаючи документи та історичні джерела, намагається по-своєму, зі своїх позицій інтерпретувати її долю, тому за цей період у художній літературі написано про неї чимало творів, що становлять «роксоланіану», яка поступово поповнюється новими зразками. Для кожного покоління її образ є взірцем жіночої вроди й розуму, поєднаних із цілеспрямованістю й

наполегливістю, без яких вона б не вижила в суворих умовах турецького гарему.

Проведене дослідження, аналіз вивченої літератури дають змогу зробити висновок щодо того, що образ Роксолани став національним кодом українців, тому він має бути взірцем того, щоб у будь-якій життєвій ситуації зберегти віру й оптимізм, не зламатися духовно й залишити гідний слід в історії народів.

Список використаних джерел

1. Балашова М. Г. Вінок Роксолани. Історичний роман у віршах. Кіровоград : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2008. 248 с.
2. Барабанова О. А. Засоби творення жіночого образу в романі П.Загребельного «Роксолана». *Філологічні науки. Вісник Запорізького національного університету*. 2008. № 2. С. 16–19.
3. Біляцька В. П. Метатип Роксолани як пам'ять культури: декодування образу (на матеріалі історичного роману у віршах М. Балашової «Вінок Роксолани»). *Таїни художнього тексту : збірник наукових праць*. / ред. кол. : Н. І. Заверталюк (наук. ред.) та ін. Дніпропетровськ : Ліра, 2014. Вип. 17. С. 6–17.
4. Біляцька В. П. Жанровий код українського роману у віршах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2017. 454 с.
5. Біляцька В. П. Жанрово-художня специфіка роману у віршах М. Балашової «Вінок Роксолани». *Філологічні науки : збірник матеріалів підсумкової наукової конференції студентів та викладачів / Упоряд. О. І. Панченко*. Дніпропетровськ : Акцент ПП, 2015. Ч. 1. С. 259–260.
6. Винничук Ю. Житіє гаремное. Харків : Фоліо, 2016. 190 с.
7. Винничук Ю. У нас має бути гонор. URL : <http://litakcent.com/2011/04/01/jurij-vynnychuk-u-nas-maje-buty-honor/> (дата звернення 21.08.2022).
8. Вічні образи. *Літературознавчий словник-довідник* / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. Київ : ВЦ «Академія», 1997. С. 138.
9. Волков А. Традиційні сюжети та образи (Деякі питання теорії). *Питання літературознавства*. Вип. 1. Чернівці : Рута, 1995. С. 3–15.

10. Дерменджі О. Особливості інтерпретації постаті Роксолани в європейських, турецьких та українських джерелах. *Мандрівець*. 2000. № 1–2. С. 11–15.
11. Дерменджі О. Трансформації сюжетів та образів у художній літературі (на матеріалі творів про Роксолану): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2006. 19 с.
12. Євтушевська Ю. Специфіка моделювання образу Роксолани в однойменному романі Павла Загребельного. <http://eprints.zu.edu.ua/7067/1/%D0%AE%D0%BB%D1%96%D1%8F%20%D0%84%D0%B2%D1%82%D1%83%D1%88%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf> (дата звернення 12.09.2022).
13. Загребельний П. Роксолана Харків : Фоліо, 2004. 685 с.
14. Зборовська Н. Моделювання образу Роксолани у романі Павла Загребельного. *Січеслав*. 2005. № 3. С. 136–142.
15. Козуля О. Жінки в історії України. Київ : Український центр духовної культури, 1993. 255 с.
16. Кочубей Ю. Доля, образ, символ (Роксолана в літературах Європи). *Слово і час*. 2001. № 8. С. 45–52.
17. Крамар Є. Славетна українка в султанському дворі. *Крамар Є. Дослідження з історії України*. Торонто; Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» імені В. Симоненка, 1984. С. 137–163.
18. Литовченки Т. і О. Кинджал проти шаблі. Харків : Фоліо, 2012. 315 с. (Історія України в романах).
19. Назарук О. Роксоляна. Львів : Атлас, 1930. 301 с. (Репринтне відтворення видання 1930).
20. Нестеренко Н. Визначальні моделі хронотопу у формуванні жіночих образів в історичному романі Павла Загребельного «Роксолана». <file:///D:/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%87%D0%BA%D0%B8%20%D1%81%20%D0%98%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82/676-2036-1-PB.pdf>

21. Паріс А. Останній сон Сулеймана. *Всесвіт*. 2001. № 9–10. С. 3–58; № 10–11. С. 3–119.
22. Разживін В.М. Своєрідність інтерпретації образу Роксолани в романі подружжя Литовченків «Кинджал проти шаблі» / В.М. Разживін <https://svitoch.in.ua/1326-roksolana-v-nezvychnomu-rakursi.html>.
23. Синявська Л. І. Інтерпретація образу Роксолани у романі А. Паріса «Останній сон Сулеймана». *Проблеми сучасного літературознавства*. 2002. № 11. С. 220–229.
24. Сінченко О. Роксолана з людським обличчям [Електронний ресурс] URL : <https://gre4ka.info/kultura/7971-knyha-pro-roksolanu-z-liudskym-oblychchiam> (дата звернення : 10.09.2022).
25. Франчук М. Традиційні сюжети в сучасному літературознавстві: до проблеми термінології. *Житомирські літературознавчі студії*. 2013. № 7. С. 152–157.
26. Химинець А. "Вічні образи" у світовій літературі/ URL : http://svitliteraturu.ucoz.ua/load/dopomoga_uchnju_i_vchitelju/8_klas/vichni_obrazi_u_svit_lit_dopomoga_uchnju/17-1-0-723 (дата звернення : 28.07.2022).
27. Фащенко В. Павло Загребельний: нарис творчості. Київ : Дніпро, 1984. 206 с.
28. Хом'як Т. Психологізм як один із засобів характеротворення образу Роксолани (за романом О. Назарука «Роксоляна»). *Філологічні науки: Вісник Запорізького національного університету*. 2008. № 2. С. 246–256.
29. Червінська О. Традиційний історичний персонаж і його функції в художньому тексті. *Поетика*. Київ : Наукова думка, 1992. С. 151–166.
30. Шевчук О. До питання про дефініцію поняття «Традиційний історичний персонаж». *Проблеми сучасного літературознавства*. 2014. № 18. С. 99–111.